

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ХАЛҚ ТАЪЛИМИ
ВАЗИРЛИГИ**

**А. ҚОДИРИЙ НОМИДАГИ ЖИЗЗАХ ДАВЛАТ
ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУТИ**

Тасдиқлади:
Ўқув ишлари проректори
доц Б. Мамажонов

2007 йил 5 сентябр

“Ижтимоий фанлар” кафедраси

“Ахлоқшунослик ва эстетика” фанидан

МАЪРУЗАЛАР МАТНИ

(Кафедра йиғилишида (2007 йил, 5 сентябр, 2-сонли баённома) тасдиқланган)

Жиззах – 2007

АННОТАЦИЯ

“Ахлоқшунослик ва Эстетика” фанларидан тайёрланган маъруза матнлари 16 соатга мўлжалланган бўлиб, 3-босқич талабалари учун тайёрланган.

Ахлоқшунослик фани бўйича маъруза матнлари тайёрлашда фаннинг предмети, унинг келиб чиқиш тарихи, тараққиёт босқичлари, оила, фуқоролик жамияти каби масалаларга алоҳида эътибор берилган.

Эстетика фани бўйича ёзилган маъруза матнларида, эстетика предмети, вазифаси, гўзаллик, улуғворлик, санъат ва унинг келиб чиқиши, санъатнинг турлари тўғрисида кенг қамровли фикрлар билдирилган ва баён этилган.

Маъруза матнларига А. Навоий номли Самарқанд Давлат Университети “Фалсафа тарихи” кафедраси мудири ф.ф.д. проф. Ж. Яхшиликов тақриз берган ва маъруза матнларидан дарс жараёнида фойдаланишни тавсия этган.

**1 мавзу: Ахлоқшуносликнинг предмети, тадқиқот доираси ва вазифалари.
Ахлокий тафаккур тараккиётининг асосий боскичлари.**

Режа:

- 1 Ахлоқшунослик фанининг тадқиқот доираси ва узига хос фалсафий фан сифатидаги урни.
- 2 Ахлоқшунослик фанининг функциялари.
- 3 Ахлокий карашлар ва таълимотларнинг тараккиёт боскичлари.

Ахлоқшунослик (этика) нинг объекти одам, инсон, шахедир. Бирок ахлоқшунослик кишилар ҳаёти ва фаолиятларининг барча жиҳатларини эмас, балки муаян бир соҳаси, яъни одобини, хулқини, феъл-атфोरини, юриш-туришини, ўзаро муносабатини, табиат, жамият ва унинг ҳодисаларига бўлган муносабатларини ўрганади.

Худди шу маънода ахлоқшунослик (этика)нинг бахс мавзуи муаммо сифатида оддий кишилардан тортиб буюк мутафаккирларимиз, зиёлиларимиз, давлат арбобларимизгача қизиқтириб келган. Чунончи Арасту ахлоқшунослик (этика)ни ахлоқни ўрганадиган амалий фан, жамият ҳақидаги фанлардан бири деб ҳисоблаган. Стоиклар ахлоқшунослик (этика)ни алоҳидан фан сифатида ажратиб, уни кўпинча инсон табиати ҳақидаги фан деб тушунган эдилар.

Нидерландия файласуфи Б.Спиноза (1632-1677) ўзининг «Этика» асарида ушбу фанни субстанция (моҳият) ва унинг модуслари (хусусиятлари) тўғрисидаги таълимот дегани. Француз маърифатпарвар-файласуфи П.А.Гольбах (1723-1793): «Ахлоқ одамлараро мавжуд булган муносабатлар ваш у муносабатлардан келиб чиқадиган масъулиятлар ҳақидаги фан», - деган эди.

Немис файласуфи И.Кант (1774-1884) ахлоқшунослик (этика)ни зарур нарсалар тўғрисидаги фан деб билган. Кўзга кўринган немис файласуфи Г.В.Ф.Гегель (1770-1831) эса Этика (ахлоқшунослик)ни ўз-ўзидан ривожланувчи мутлоқ ғоя (абсолют идея) ҳақидаги фан деган.

Ахлоқшуносликнинг бахс мавзуи Шарқ, хусусан Марказий Осиё, шу жумладан Ўзбекистон мутафаккирларининг диққат эътиборида бўлиб келган. Масалан, буюк мутафаккир, комусий олим, тиббиёт илмининг отаси ва устози Абу Али ибн Сино (980-1037) шу ҳақда тўхталиб: «Ахлоқ ҳар бир киши учун ўз-ўзини идора қилиш илмидир», -деб баҳолаган эди. Буюк мутафаккир, шоир ва давлат арбоби А.Навоий (1441-1501) ахлоқ мавзуига янада кучлироқ урғу бериб, ўзининг «Махбуб-ул-қулуб» («Кўнгиллар севгани») асарида қуйидагича ёзган эди: «Вафосизда ҳаё йўқ, ҳаёсизда вафо йўқ, агар кимда бу икки сифат бўлмаса, унда иймон ҳам йўқ». XIII-XIV асрда яшаб ижод этган таникли ахлоқшунос олим Мажид Хавофий ахлоқ ҳақида фан, яъни ахлоқшунослик, оила ҳақида фан, шаҳар қурилиши ва нормалар ҳақидаги фандир», -деб таърифлаган. (мутафаккирлар ахлоқ ва адолат ҳақида. Тошкент, «Адолат», 1995, 17 бет)

Буюк шоир, драматург, маърианпарвар ва давлат арбоби А.Авлоний (1878-1943) ўзининг «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» (1913) асари ахлоқ мавзуи ҳақида:

«Инсонларни яхшиликка чақирувчи, ёмонликдан қайтарувчи бир илмдир. Яхши хулқларнинг яхшилигини, ёмон хулқларнинг ёмонлигини далил ва мисол ила баён қиладурган китобни ахлоқ дейилур» - деган эди.

Худди шунингдек ахлоқшунослик (этика) бахс мавзуи ҳақида луғатлар дарсликлар, ўқув қўлланмаларида ҳам турли хил таърифлар бор. «Қисқача сиёсий луғат» («Ўзбекистон» нашриёти, Тошкент 1975, 296 бет) шундай дейилган: «Этика-алоҳида социал ходиса ва ижтимоий онг шаклларида бири бўлган ахлоқнинг табиати ва моҳиятларини ўрганувчи фалсафий фан». «Қисқача философик луғатда» («Ўзбекистон» нашриёти, Тошкент 1873, 363 бет) бу тўғрида қуйидагича айtilган: этика - ахлоқ назарияси, бирон ахлоқ системаси (тизимини) ҳамда яхшилик ва ёмонликни, адолат бурч, виждон, бахт, ҳаётнинг маъносини Бирон тарзда илмий асослаш» демакдир.

«Философия луғати» {Ўзбекистон нашриёти Тошкент - 1976, 595 бет) да: «Этика... энг қадимги назарий фанлар бири, у ахлоқни ўрганади» дейилган.

«Ўзбек шўролар энциклопедияси» (Тошкент 1979, жилд 13, 306 бет) да қуйидагича таъриф берилган:

«Этика ижтимоий онг формаси бўлган инсон ҳаётининг муҳим томонларидан ҳисобланган ахлоқ, одоб масалаларини ўрганувчи фалсафий фан» деб айtilган. Е.Г.Федеренконинг «... этика асослари» (ўқитувчи нашриёти, Тошкент 1976, 5 бет) ўқув қўлланмасида бу тўғрида қуйидагича ёзилган:

«Этика бу ахлоқ «хулқ» назарияси бўлиб, кишиларнинг ахлоқий ҳаётини ўрганадиган, ахлоқий ходисаларнинг ўзига хос хусусиятлари ва ривожланиш қонуниятларини очиб берадиган энг қадимги инсоншунослик фанларидан биридир».

Фалсафа фанлари доктори, профессор А.ортиқов «Этика асослари» курсидан лекциялар текстларида (Тошкент-1999, 3-бет). Ушбу муаммо шундай илмий ифодаланган:

«Этика деб ахлоқ, хулқ-одоб, ахлоқий онг ҳақидаги буларнинг пайдо бўлиши, тараққиёт босқичлари, инсон ҳаёти фаолиятининг энг муҳим жиҳатлари, кишиларнинг ахлоқий жиҳатдан тарбиялашнинг йўл, усул, воситалари ҳақидаги таълимотлар системасига айtilади. Этиканинг тарифи анна шундан иборат».

Этика (Ахлоқшунослик)нинг бахс мавзуи ҳақида юқорида келтирилган нуқтаи назарларнинг ижобии томонлари ва камчиликларини умумлаштириб, бизнингча қуйидагича таърифлаш мумкин:

Ахлоқшунослик ёки этика деб инсон ва инсоният ҳаёт фаолиятининг муҳим жиҳатлари бўлган ахлоқ, хулқ-одоб, феъл-атвор, уларнинг моҳияти, пайдо бўлиши, тараққиёт босқичлари ва ривожланиш қонуниятлари, мақсадлари, вазифалари ва аҳамияти, ҳамда улар тўғрисидаги қарашлар, назариялар, таълимотларни ўрганувчи фалсафий фанга айtilади. Қисқа қилиб айтганда, ахлоқшунослик ёки этика ахлоқнинг моҳияти, хусусияти ва ривожланиши, мақсади, вазифалари ва аҳамияти ҳақидаги фалсафий фандир. Ахлоқшунослик (этика) ўз бахс мавзуини яхшилик ва ёмонлик, бурч, виждон, ор-номус, шаъан, кадр-қиммат, бахт-саодат инсон ҳаётининг моҳияти, мазмуни ва маъноси каби тушунчалар (категориялар), инсонпарварлик, ватанпарварлик, меҳнатсеварлик, жамоавийлик сингари тамойиллар (принциплар), ҳалоллик, поклик, ростгўйлик, дўстлик, вафодорликка ўхшаш

ахлоқий қоидалар (нормалар) воситаси билан очиб беради ва асослайди. Булар тўғрисида махсус мавзуда фикр юритилади.

Ахлоқшунослик (этика) ўз баҳс мавзуини ўрганишда фалсафа, эстетика, педагогика, психология, маданиятшунослик, тарих, сиёсатшунослик, социология, тилшунослик, архиология, экология каби фанлар билан чамбарчас боғлиқ ҳолда ўрганади. Борлиқ, табиат, жамият, инсон тафаккур каби мураккаб ҳодисаларнинг моҳияти ва энг умумий ривожланиш қонуниятлари ҳақидаги фан бўлган фалсафа ахлоқшуносликнинг назарий, илмий-методологик (услубий) асосини ташкил қилади. Бошқа гуманитар фанлар ҳам ахлоқшуносликка ўз баҳс мавзуини чуқурроқ ва ҳар тарафлама ўрганиш ва умумлаштиришларда далиллар, фактлар ҳамда материаллар беради. Бу жараёнда ахлоқшунослик баҳс мавзуга кўра нисбий мустақиллигини сақлаб қолиб, билимлар тизимида ўзига хос ва ижобий ўринни эгаллаб қолади.

Ахлоқшунослик ўз баҳс мавзуини икки-умумий ва хусусий йўналишларда ўрганади. Шунга мувофиқ ахлоқшуносликда умумий, тарихий, норматив-аксиологик (қадриятӣ), касб-хунар, ахлобия ахлоқшунослиги деган назарий ва амалий бўлимлар ҳам шаклланган. Умумий ахлоқшунослик ахлоқнинг табиати, моҳияти, хусусиятлари, унинг таркибий заррачалари ва уларнинг ўзаро алоқадорлигини илмий асослайди, ахлоқий фаолият ва ахлоқий муносабатлар ривожланиши хусусиятларини, ахлоқ тараққиётидаги ижтимоийлик, тарихийлик, замонавийлик, умуминсоний ва миллий жиҳатларнинг ўрни ва аҳамияти ҳақида унинг ҳозирги ҳолати ва тараққиёти йўналишлари муаммоларини ўрганади. Тарихий ахлоқшунослик ахлоқнинг тарихий шакллари, унинг тарихий тараққиёт қонуниятларини ва хусусиятларини, ахлоқий таълимотларнинг тарихдаги ўрнини тадқиқ этади. Норматив-аксиологик ахлоқшунослик ахлоқ қоидаларини ахлоқий зарурийлик талабларини ахлоқий онгнинг асосий тушунчалари сифатида қараб, уларнинг ижобий аҳамияти, қиммати жиҳатидан ўрганиш ва асослаш билан қизиқади.

Касбий ахлоқшунослик у ёки бу касб-хунар, ихтисослиг ёки раҳбарлиги фаолияти доирасида кишиларнинг ахлоқий хусусиятлари билан шуғулланади. Ахлоқий тарбиянинг ахлоқий назарияси тарбия жараёнида ахлоқий омиллардан самарали фойдаланиш йўллари, шакллари ва воситаларини белгилаш масалаларини умумлаштиради. Ахлоқшуносликнинг муҳим бир вазифаси инсонлар ва жамиятнинг келгусидаги эзгу ахлоқий орзулари, мақсадлари, эзгу-ниятларини шарқлаб беришдир. Чунки инсонлар юксак ахлозуларсиз яшай олмайдилар. Буларнинг ҳамаси ахлоқшуносликнинг инсонлар ва жамият ҳаётида бени катта аҳамиятга эга эканлигидан далолат беради.

Атоқли педагог А.авлоний: «Ахлоқ илмини ўқиб, билиб амал қилган кишилар ўзининг ким экани, жаноби ҳақ на учун халқ қилганин, ер юзида нима иш учун юрганин билур. Бир киши ўзидан хабардор бўлмаса, илмни, уламони, яхши кишиларни, яхши ишларнинг қадрини, қимматини билмас. Ўз айбини билур, иқрор қилуб, тузатмакга саъй ва қўшиш қилган киши чин

баходир ва пахлавон кишидир». Демак, ахлоқ, одоб ва этика қоидаларини билиш ва уларга тўла амал қилиш кишиларнинг ўзаро ҳурмат-эҳтиром билан тинч-тотув яшашини таъминлайди. Аксинча ҳолда, яъни ахлоққа, одобга, этикага кам ва етарли эътибор берилмаган одамда, оилада беандишаликлар, бебурдликлар ва у кабилар мавжуд жойда салбий, ножўя ахлоқий фазилатлар юзага келади ва авж олади, одамлар орасидан ҳурмат, меҳр-оқибат кўтарилади, ҳаёт аста-секин издан чиқа бориб, ижтимоий ҳаётнинг жиддий тўсқинига айланади.

Ахлоқшуносликнинг асосий ва муҳим вазифаси кишиларнинг ҳулки, одоби, юриш-туриши, муомаласининг моҳиятини, хусусиятларини ва тараққиёт қонунларини очиқ беришдан иборат. Ахлоқшунослик ҳудди шунингдек ахлоқнинг тушунчалари (яхшилик ва ёмонлик, адолат, бахт, виждон, бурч ва ҳоказо) тамойилларини (инсонпарварлик, меҳнатсеварлик, ватанпарварлик,

байналмилаллик, ҳамкорлик ва ҳоказо) ахлоқ мезонлари (нормалари) жумладан ҳушмуомалалик, ширинсуханлик, ҳалоллик, ростгуйлик, камтарлик чидамлик, ҳимматлик, самимийлик, дўстлик, шарму-ҳаё ва ҳоказоларни илмий-амалий асослаб беради. Ахлоқшуносликнинг Яна бир муҳим вазифаси инсонларнинг ахлоқий тарбиясини амалга ошириш, ахлоқий камолотини шаклланишга хизмат қилишдир. Ахлоқшуносликнинг Яна бир вазифаси, инсонлар ва жамият ҳаётидаги ахлоқсизлик иллатларининг барча кўринишларини бартараф қилиш ва уларни бартараф этиш йўллари ҳамда воситаларини изохлаб беришдан иборат. «Ёмон ишларнинг тескарисини қилиб, яхши бўлдим» деган экан Луқмони Ҳаким. Яна «одобни беодобдан ўрган» дейдилар. Албатта, беодобдан ўрганиладиган нарсанинг ўзи йўқ, лекин бировларнинг хатоси, гуноҳини салбий ҳислатларини такрорламаган киши энг олий одамдир. Бундай одамнинг ахлоқийлигининг ўзи бир қутлуғ иш бўлса, бировларнинг ахлоқсизлигини такрорламаганлиги учун икки қара қулғидир. Чунки беодобнинг қилиғи, ҳатти-ҳаракатлари, феъл-атвори одоб доирасидан ташқарида бўлгани учун унинг қилаётган одобсизликларини кўриб, шундай қилиқларни ҳатти-ҳаракатларни такрорламаслик, бу одобдандир. Демак, беодобдан ўрганилган одоб унинг беодобликларини пайқай билиш ва уларни ўз ҳаётида қилмасликдир. Демак ахлоқшунослик Фани инсон турмуши ва фаолияти, жамият ҳаётида ҳар томонлама муҳим аҳамиятга эга бўлган фанлардан биридир.

Ахлоқшуносликнинг (этика) кадим замонларда пайдо бўлиб, шаклланиб ва ривожланиб, бизнинг давримизгача ўз аҳамиятини сақлаб келаётган энг қизиқarli ва энг муҳим инсоншунослик фанларидан биридир. Ахлоқшунослик фанининг номи ахлоқ сўзидан келиб чиққан бўлиб, бу тушунча тўғрисида адабиётлардан қозирча ягона қарашлар йўқ. Айрим адабиётларда ахлоқ кишиларнинг ҳар бир жамиятга ҳос ҳуқ нормалари мажмуи дейилса, бошқаларда эса ахлоқ ижтимоий онг шаклларида бири социал тартиб-қоида бўлиб, бу тартиб-қоида истисносиз ҳамма соҳаларда кишиларнинг ҳатти-ҳаракатини тартибга солиш вазифасини бажаради дейилади. Бунинг боиси энг аввало ахлоқ сўзининг кўп маъноли ва кўп

киррали эканлиги билан изохланади. Ахлоқ арабча хулқ сўзининг кўплигидан ва лотинча «тоғез» сўзидан олиниб, одоб, атвор, феъл деган маъноларни англатади. Худи шунингдек рус тилида ишлатиладиган «морель» сўзи «мочёя» сўзидан олинган бўлиб, ухам ахлоқ маъносини билдиради, «мораль» сўзи рус тилида ишлатиладиган «нравственность» деган сўзининг синонимии деган фикрлар ҳам мавжуд. Ахлоқ кишиларнинг, хар бир кишининг оилада, жамоада, жамоатчилик жойларида, умуман жамиятда юриш-туриши, яшаш қоидалари, феъл-атвори, ҳатти-ҳаракатларининг жамини ифодалайди. Этика юнонча «егъоз» сўзидан олинган бўлиб, одат, одоб, расм-русум, феъл (характер) маъноларини билдиради. Ушбу тушунча биринчи марта машхур Юнон файласуфи ва мутафаккири Арасту (Аристотель, э.о.384-322 йй) томонидан ахлоқнинг синонимии сифатида ишлатилагн.

Бу терминни кейинчалик қатъий маъноли тушунча сифатида эрамиздан олдинги IV асрда пайдо бўлган ва асосчиси Китионлик Зенон (э.о.336-264 йй) стоиклар (грекча з^оз-тўпланадиган жой, портик) илми муомаласага киритганлар.

Этика тушунчаси ҳозирги адабиётларда кишилар муомаласида асосан қуйидаги уч маънода қўлланилади:

Биринчидан, кундалик ҳаёт муомаласида этика оддий тилда ахлоқ, одоб, хулқ-атвор маъноларини англатади;

Иккинчидан, маълум бир ижтимоий гуруҳлар, касб-хунар ёки ихтисосликлар, чунончи дворянлар этикаси, савдогарлар этикаси, тадбиркорлар этикаси, ўқитувчилар этикаси, шифокорлар этикаси, раҳбарлар этикаси ваш у кабиларни билдиради.

Учинчидан, асосан ва кўпчилик ҳолда кишиларнинг ахлоқ-одобини, хулқини, феъл-атворини ўрганувчи фанни этика, яъни ахлоқшунослик деб юритилади.

Худди шунингдек кундаликҳаётда ва адабиётларда ахлоқ ва этика тушунчалар билан бир қаторда одоб тушунчаси ҳам ишлатилади.

«Одоб» (арбча «адаб» сўзининг кўплиги) хулқ-атвори, юриш-туриш маданиятнинг ташқи ва ички жиҳатларни ифодалайдиган тушунча. У кишиларнинг ҳатти-ҳаракатида, ўзаро муносабатида (оила. меҳнат жамоаси ва турли маросимларда) намоён бўлади.

Одоб кишининг жамоат орасида ўзини қандай тутиши, одамлар билан қай йўсинда муомала қилиши, ўз турмуши ва бўш вақтини қандай ташкил қилиши, инсон ташқиёфаси қандай бўлиши лозимлигига оид қоидалар (масалан, шармуҳаё, камтарлик, хушмуомалалик, озодалик сингарилар)ни ўз ичига олади. Одоб таълим-тарбия, амалий тажриба жараёнида шаклланади. Шарқнинг улкан одоб-ахлоқ назариётчиларидан бўлган Хусайн воиз Кошифий «Ахлоқий Мухсиний» асарида одобни қуйидагича таърифлаган эди:

«Одоб - бу қалбни ёмон сўзлардан ва ножўя хулқдан сакдай олиш, ўзини ва ўзгаларни ҳам хурмат қила билиш, шу билан бирга ўзини ва ўзгаларнинг обрўсини туширмасликдир». Воиз Кошифий одоб тушунчасини кенг маънода тушунади, ёмон сўзларни айтмаслик, хулқни тарбиялай олиш, ўзини бошқариш ва ўзгаларни хурмат қилишни ахлоқийлик деб атаган эди.

Одоб кишиларнинг ҳаёт ва турмушларига нисбатан белгилаб берилган муайян ахлоқий чегара ёки меъёр десак бўлади. Анна шу чегарадан чиқмай муомала

муносабатида бўлган, шу меъёрга риоя қилган одамни одобли, яхши хурбияли, хақиқий, чин инсон дейилади. Аксинча холда одобсиз, тарбиясиз, ёмон одам деб айтилади. Одоб ахлоққа нисбатан тор тушунча бўлиб, у ўз навбатида барча ахлоқий фазилатларнинг юзага чиқиши намоён бўлишидир. Одобни ўрганувчи ва ўргатувчи фанни «Одобнома», «Дилнома», «Саодатнома» деб атайдилар.

Демак, ахлоқ, этика, одоб ўзаро боғлиқ ва маълум даражада фарқ қилувчи тушунчалар бўлиб, барчаси инсоннинг ҳатти-х, аракатини, юриш-туришини, бошқа одамлар билан муносабатини оилада, жамоада, жамоатчилик жойларда ўзини тутиши кабиларни ифодалайди. Одатда буларни умумий фалсафий маъноад ахлоқ, кундалик ҳаётда, турмушда одоб, хулқ, феъл-атвор ва уларни ўрганувчи фанни (илмни) этика ёки ахлоқшунослик деб горитилади. Шундай қилиб, ахлоқ кишиларнинг яхшилик ва ёмонликка нисбатан муносабатини намоён этадиган ва тарихан таркиб топган хулқ-атвор, юриш-туриш ва ҳатти-харақатини ифодаладиган, уларнинг бир-бирига ва жамиятта бўлган муносабатларини акс эттирадиган ҳамда ўзаро ихтиёрий тарзда амалга ошадиган норма ва қоидалар йиғиндиси.

Буюк мутафаккирлар, олимлар ва давлат арбоблари ҳам ахлоққа ҳуди шундай таъриф-тавсифлар берганлар. Таниқли рус файласуфи В.Г.белинский (1811-1848) ахлоқ нима? У нимадан иборат бўлмоғи керак? Деган саволлар қўйиб, қуйидаги жавобни келтириб, ахлоққа шундай таъриф берган:

«Кишиларнинг кадр-қиммати ва унинг юксак мавқеига қатъий, чуқур эътиқод, унга кизгин сўнмас, ишончдир. Шу эътиқод, шу ишонч жамики башарият эзгулигининг, барча амалий ишларнинг кайнар булоғидир» Чех халқпарвар педагоги ва жамоат арбоби Я.А. Коменский (1592-1675) фикрича: «Ахлоқийлик деганда биз фақат ташки муомалани кўзда тутмаймиз, балки ниятнинг бутун ички моҳиятини тушунамиз». Марказий Осиёнинг буюк мутафаккири Абу Наср Фаробий (873-950) айтганидек: «Дархтнинг етуклиги унинг меваси билан бўлганидек, инсоннинг барча хислатлари ҳам ахлоқий тарбия билан якунланади». Маърифатпарвар бобомиз Абдулла Авлоний (1878-1934) ёзганидек, «Тарбия бизлар учун ё ҳаёт, ё момот, ё нажот, ё ҳалокат, ё саодат, ё фалокат масаласидир».

Ахлоқнинг моҳиятини тушунишида президентимиз И.Каримовнинг айтган қуйидаги фикрОмулоҳазалар айниҳимдир.

Юртбошимиз таъкидлаганидек: «Аслини олганда, ахлоқ маънавиятнинг ўзаги. Инсон ахлоқи шунчаки салом-алиқ, хушмуомалаликдан иборат эмас. Ахлоқ - бу аввало инсоф ва адолат туйғуси, иймон, ҳалоллик дегани»; «Ҳалоллик ва фидойилик фаолиятимизнинг асосий мезони бўлсин»; «... Виждон билан, иймон билан, диёнат билан ўйнашиб бўлмайди»;

«Меҳр-оқибат, мурувват бўлмаган жамият ҳалокатга маҳкумдир». «Ҳар ким савоб иш қилсин, ҳар кун савоб иш қилсин»; «Яхшилик ҳам, ёмонлик ҳам қайтади», дейдилар ваҳоказо. Буюк мутафаккирларимиз ва олимларимизнинг ҳамда Президентимизнинг юкоридаги фикрлари ахлоқни қуидагича таърифлаш имкониятини беради: Ахлоқ деб кишиларнинг яхшилик ва ёмонликка муносабатини намоён этадиган ва тарихан таркиб топган хулқ-атвор, уларнинг юриш-туришини, ўзларини тутишини, феъл-атворини, хулқ-

одобини,ўзаро бир-бирига,меҳнатга ижтимоий фаолиятга, оилага, жамоага, бошқа ижтимоий бирлашмаларга, жамоатчиликка, Ватанга, миллатга, жамиятга бўлган муносабатларини ифодаловчи ҳамда ҳатти-ҳаракатини тартибга солиш, бошқаришга хизмат қилувчи ҳис-туйғулари, эҳтиёжлари, талаблари, баҳолашлари, қоидалари, тамойилларининг жамига айтилади.

Қиска қилиб айтганда ахлоқ деб кишиларнинг юриш-турушлари ўзаро бир-бирига, меҳнатга, оилага, Ватанга бўлган тарихий муайян муносабатлари, қоидалари ва тамойилларининг жамига айтилади. Ахлоқнинг илк, дастлабқа, куйи, турмушдаги босқичи одоб ёки хулқ одобдир.

Ахлоқ хулқ-одоб, феъл-атвор ахлоқшунослик ёки этика фанининг баҳс мавзуи (предмети)ни ташкил этади.

Ахлоқшунослик ахлокий, тарихий ва замонавий ҳодиса ҳамда ижтимоий онгнинг ўзига хос шаклларида бири деб асослайди. Ахлоқнинг ижтимоийлиги шундаки, кишиларнинг ахлоқ-одоби, феъл-атвори, муомаласи, юксак маънавий фазилатлари ижтимоий ҳаётдан ташқарида, инсонлар ўртасида муносабатлардан четда шаклланиши ва ривожланиши мумкин эмас.Бундан бир неча ўн йил муқаддам ўрмон четида адашиб қолган уч нафар болани айиклар ўрмонга олиб кетади.Болалар айиклар билан яшаши.Вақт ўтиши билан улар икки оёқлаб юрсаларда, югуришни, сакрашни, озиқ-овқат топиб ейишни, табиат ҳодисаларидан сакланишни, айикларга ўхшаш ўқиришни табиий ҳолда ўрганадилар. Бироқ улар кейинчалик тўрт оёқлаб юрсаларда, кишига жамиятидан ташқарида ҳайвонлар орасида яшаганликлари учун сўзлаш қобилиятини йўқотишади. Бундан кўринадики, агар инсон кишилик жамиятида яшамас экан, у ҳақиқий маънодаги шахс, ҳудди шунингдек ахлоқ одобли бўла олмайди.Демак,ахлоқ ижтимоий ҳодисадир.Ахлоқшунослик ахлоқнинг бу жиҳатини,умуман ахлоқни Яна бир канча тушунчалар-ахлокий онг,қарашлар,ахлокий фаолият, ахлокий баҳолаш,ахлокий ҳиссиёт,ахлокий муносабатлар ахлокий тарбия воситасида янада кенгрок ва чуқуррок ўрганади.Ахлокий онг кишиларнинг жамиятдаги ахлокий ҳатти-ҳаракатлари, юриш-туришлари, яшаш қоидалари, тамойиллари, шунингдек уларнинг ўзаро бир-бирларига ҳамда ижтимоий гуруҳларга, жамиятга бўлган муносабатларини ифодаловчи қарашлари тасаввурлари,назарияларининг жамидир.

Ахлокий қарашлар ахлокий онг, ахлоқ, одобнинг мазмуни, моҳияти, жамиятдаги кишилар ҳаёти, фаолияти, тараккиётидаги ўрни, ақамияти тўғрисидаги қарашлар ғояларнинг тизимидир.

Ахлокий онг ва ахлокий қарашлар ахлокий фаолият билан узвий боғланган.Ахлокий фаолият деб ўзига хос ахлокий мотив, сабаб, интилиш билан, яъни яхшилик қилиш,бурчга содик ҳолда ҳаракат қилиш, муайян ахлокий идеалларни амалга ошириш мақсадида қилинган ҳаракатларга айтилади. Кишиларнинг ахлокий фаолияти жараёнида улар ўртасида шаклланадиган, мавжуд бўладиган алоқалар,боғланишлар,муносабатларнинг тизими ахлокий муносабатлар дейилади.(Батафсил қаранг: Фалсафадан ваъз матнлари. Тошкент-1995, 236-237-бетлар) Ахлокий фаолиятда ахлокий ҳиссиётлар,ахлокий баҳолашлар,ахлокий идеаллар,ахлокий маданият кабиларнинг ақамияти катта.Ахлокий ҳиссиёт-инсоннинг,шахснинг жамият ва ўз атрофидаги кишиларга муносабатини ифодаладиган кечинмалар турини

англатади. Масалан, инсоннинг ва шахснинг ўз кадр-қиммати ҳисси, ижтимоий бурч ҳисси, ватанпарварлик, ўртоқлик, жамоавийлик ҳисси ва ҳаказо кабилар. Ахлоқий баҳолаш-социал воқеликнинг турли ҳодисаларини ва кишиларнинг ҳатти-ҳаракатларини улар қандай ахлоқий аҳамиятга эга бўлишига қараб, маъқуллаш ёки қоралашдир. Умумий тарзда ахлоқий баҳолаш яхшилик ва ёмонлик тушунчаларида амалга оширилади. Ахлоқий идеал (мақсад, орзу, истак) юксак ахлоқни шахс ривожининг мақсади бўлган мукаммал ахлоқий муносабатлар тўғрисидаги назарий асосланган режалари, тасаввурлари, қарашлари жамини билдиради. Ахлоқий идеал-киши ёки гуруҳнинг интилиши ва ҳатти-ҳаракатини белгилаб берувчи намуна, олий мақсад, Бирон-бир ниманинг қамолидир. Кишиларнинг кундалик турмушидаги ҳатти-ҳаракатини белгилаб берувчи ахлоқий қоидалардан фарқли ўлароқ ахлоқий идеал-кишиларнинг маънавий-ахлоқий тарбияси ва ўзини-ўзи тарбиялаш оқибат мақсадини белгилаб беради, унинг интилиши лозим бўлган олий намунани яратади. Масалан, маърифатпарвар ахлоқий идеали, умуминсоний ахлоқий идеал, демократик жамият ахлоқий идеал ива ҳақозо. Кишиларда ахлоқий онг>ахлоқий мақсадлар, ахлоқий муносабатлар ахлоқий тарбия воситаси билан амалга оширилади. Ахлоқий тарбия ахлоқшуносликнинг энг муҳим тушунчаларидан бири бўлиб, унга қуйидаги таъриф-таъсиф бериш мумкин: Ахлоқий тарбия деб инсон фарзандига туғилгандан то умрининг охиригача инсонга ҳос барча ижобий ахлоқий фазилатларни сингдириб, уни барқамол инсон қилишга айтилади. Ахлоқий тарбия одатда кўпинча кишиларни илм, билим беришдан бошланиши ва шу у жараёнда ёнма-ён (параллел) ва биргаликда амалга оширилиши сабабли таълим-тарбия деган атама кўпроқ ишлатилади. Ахлоқнинг ижтимоийлигини тушунишда ахлоқий маданиятнинг аҳамияти катта. Ахлоқий маданият-ахлоқ, ахлоқий онг ёрдамида шаклланади. Уларни бир-биридан ажратиш ноўриндир. Ахлоқий онг - қарашлар, ғоялар ва ҳиссиётлар йиғиндиси ва уларнинг инсон онгида акс этиши бўлса, ахлоқий маданият анна шу акс этилган нарсалар инсон характерига, табиатига сингиб, амалий фаолиятда нимоён бўлишидир. Ахлоқий маданиятда ахлоқийликнинг назарий жиҳатлари ўз аксини топади ва шу билан бир қаторда, у англаниган ахлоқий фаолият билан узвий боғланиб кетади. Ахлоқий маданият тарихий таркиб топган ахлоқий норма ва қоидаларни давр нуктаи назаридан қайта кўриб чиқилиб, аниқ шарт-шароитлар асосида ривожлантиришда ифода қилади. Шу жиҳатдан ахлоқий маданият ахлоқий қадриятдан фарқ қилади. Айни вақтда ахлоқ ахлоқий қадриятга суянади ва ахлоқий маданиятга манба бўлиб хизмат қилади. Ахлоқий маданият мустақил фалсафий категория бўлиб, ахлоқ, ахлоқий онг қаби тушунчалар билан узвий боғлиқ ва бир бутунлиқни ташкил қилади, ахлоқий назарияни амалиёт билан боғлайди, кишилардаги ахлоқий қарашлар, ғоялар, ички-кечинма ва ҳиссиётларнинг қай даражада англаниганлигини билдиради ҳамда бу инсоннинг ахлоқий етуқлигини кўрсатиб, маънавий эҳтиёжига айланганлигини кўрсатади. Бевосита анна шундан ахлоқий маданиятнинг моҳияти ва ривожланиш хусусияти келиб чиқади. Бу тушунчаларнинг ҳаммаси ахлоқнинг ижтимоийлигининг моҳиятини ва

хусусиятини очиб беришга хизмат қилади. Ахлоқшунослик ахлоқни тарихий ходиса деб ўрганади ва ўргатади. Чунки ахлоқ бирданига пайдо бўлмаган у қадим (ибтидоий) даврлардаёқ вужудга келиб, бир қанча тарихий боскичларни ўтиб, ўзгариб, алмашилиб, ривожланиб, тараққий қилиб, ҳозирги даврда ҳам янада такомиллашиб бормокда. Ахлоқ тарихий ўзгаришининг ижтимоий ва маънавий манбалари бўлиб кишиларнинг шахсий ва умумий манфаатлари, орзу-истаклари, меҳнат, социал муҳит, жамоатчилик фикри, илм-маърифат, дин ҳисобланади. Инсонлар ва жамият ҳаётида ахлоқнинг, унинг тамойиллари, тушунчалари ва қоидаларининг тарихан ўзгариб, алмашилиб, ривожланиб, тараққий этиб бориш жараёнини ахлоқшунослик (этика) да ахлоқий прогресс (тараққиёт) дейилади. Бу жараёнда ахлоқий тизимлар ва таълимотлар бирданига ўзгариб, йўқолиб кетмайди. Инсоният Ҳамиша ўтган авлодлар ахлоқидаги ижобий жиҳатларни сақлаб, мустаҳкамлаб ривожлантиради, яъни доимо меросдан фойдаланилади. Ахлоқий мерос деб қадим замонлардан бери аجدодларимиз ота-боболаримиздан бизгача етиб келган ахлоқий бойликлар ахлоқий ўғитлар, пант-насихатлар, ғоялар, таълимотлар, оилалар, тамойиллар жамини тушунамиз. Ахлоқ айни вақтда замонавий ходисадир, чунки ахлоқ бошқа ижтимоий - маънавий ходисалар сингари жамиятдаги сиёсий ижтимоий, иқтисодий, фан-техника, санъат маданият касби соҳалардаги ютуқларни ўзида акс эттиради. Ахлоқшунослик ахлоқ ижтимоий ходиса сифатида умуминсоний ва миллий жиҳатларга эга деб ҳисоблайди. Саломлашиш, хушмуомалалик, мурувват, раҳм-шавкат, яхшилик, адолат, тинчлик, бурч, виждон, ор-номус, бахт-саодат, Ватанни ва миллатни севиш, тинчлик учун кураш, табиатни асраш, ер юзида илм-фанни тараққий эттириш, ядровий қуроолларни пойгасини йўқотиш, халқаро хавфсизликни таъминлаш турли касаликларнинг олдини олиш, қашшоқлик ва саводсизликка барҳам бериш кабилар умуминсоний ахлоқий қадриятларга киради. Ахлоқнинг миллий жиҳатлари муайян миллат (халқ, элат) нинг ҳаёти, турмуш тарзи, тили, маданияти, урф-одатлари, анъаналари билан боғлиқ бўлган ахлоқий қоидалар ва қадриятлар билан боғлиқ ҳолда намоён бўлади. Президентимиз И.А.Каримов таъкидлаганидек: «Қатталарни ҳурматқилиш, оила ва фарзандлар тўғрисида ғамхўрлик қилиш, очиқ кўнгиллик, миллатидан қатий назар одамларга хайрихоҳлик билан муносабатда бўлиш, ўзгалар кулфатига ҳамдард бўлиш ва ўзаро ёрдам туйғуси кишилар ўртасидаги муносабатларнинг меъёри ҳисобланади. Ўзбеклар диёрига, ўз Ватанига меҳр-мухаббат меҳнатсеварлик, билимга, устозларга,

маърифатпарварларга нисбатан алоҳида ҳурмат эҳтиром Ўзбекистон аҳолисига хос фазилатлардир». (Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиклол ва тараққиёт йўли. Тошкент - 1992, Ўзбекистон, 11 бет) Таъкитланганларнинг ҳаммаси ахлоқ ҳам ўзига хос ижтимоий онг шаклларида бири эканлигини ва у алоҳида, баъзи кишиларга эмас, балки жамиятдаги барча кишиларга хос бўлиб уларнинг ижтимоий ҳаётдаги ҳатти -аракатлари, юриш-туришлари, ўзаро бир-бирига ҳамда ижтимоий бирлашмаларга бўлган муносабатларни

ифодалайди ҳамда тартибга солиб, инсонлар ҳаётида тарбияловчи омил сифатида муҳим аҳамиятга эга. Ахлоқшунослик фан сифатида ўзининг мақсадлари вазифаларига эга. Ахлоқшуносликнинг асосий мақсади юксак ахлоқий фазилатли, ахлоқий камолотни ўзида мужассамлаштирган етук инсонларни вояга етказиш ва тарбиялашга хизмат қилишдан иборат. Бунга ахлоқшунослик ўз вазифалари билан муносиб ҳисса қўшади. Ахлоқшуносликнинг муҳим вазифаларидан билиш, билишлик бўлиб, унинг мақсади ахлоқнинг моҳияти, хусусиятлари жамият ҳаётидаги ўрни ва аҳамиятини чуқур ва ҳар тарафлама асослаб беради. Бу фан асосларини билмаган киши баркамол бўла олмайди. Чунки ахлоқшунослик (этика) назарияси ва амалиётидагина ахлоқнинг том моҳияти, ҳулқ - одобнинг қоида, таълимот, гоя, дастур, ўғит, панд-насихат, даъват, чеклаш, таъқиқатлашлари баён этилган бўлади. Уларни пухта ўзлаштириб, ҳулқ-одоб дастурига, ҳатти-ҳаракат низомига, қисқа ахлоқ кодексига айлантириб олган шахсгина чин маънодаги юксак ахлоқли, бой маънавий фазилатли, зиёли мутахассис бўлиши мумкин ва лозим. шунинг учун ҳам А.Авлоний: «Ахлоқ илмини ўқув, билув амал қилган кишилар ўзининг Ким эканини, жаноби ҳақ на учун халқ қилаганин, ер тозида нима иш қилмак учун юрганин билур. Бир киши ўздан хабардор бўлмаса, илмни, уламони, яхши кишиларни, яхши нарсаларни, яхши ишларнинг қадрини, қимматини билмас», - деб ёзган эди. Ахлоқнинг муҳим хусусияти унинг ижтимоий онг шакли эканлигидир, чунки ахлоқ-одоб қоидалари ҳаммаси бир киши томонидан битилмайди. Инсоният тарихидаги бутун тажрибалри, урф-одатларга суянган ҳолда ахлоқ-одоб яратилади. Бинобарин, улар барча, қанқрет инсонлар ва инсониятнинг ҳаётий тажрибаларининг умумлашган бой маҳсулидир. Шу маъноад ахлоқ жамиятдаги барча кишиларга ҳос ижтимоий онг шаклидир. Буларнинг ҳаммаси ахлоқнинг мураккаб ижтимоий жараён эканлигини ифодалайди.

» *

Мустақил Ўзбекистоннинг сиёсий-иқтисодий ва маънавий вазифаларини ҳал этиш, келажақда Ўзбекистонни буюк давлатга айлантириш ҳар бир фуқаросининг, айниқса ёшларимизнинг ахлоқий онги, фаолияти ва тарбияси даражасига ҳамма омиллардан кўра кўпроқ боғлиқ. Бинобарин, Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллиги ҳужжатларидан Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва бошқа қонунларида Ўзбекистон Республикаси президенти фармонларида ва Вазирлар Маҳкамасининг қарорларида, Президентимиз И.А.Каримов асарлари, китоблари, рисоалари, нутқлари, савол-жавобларидан ахлоқ-одоб масалалари ва муаммоларига муҳим аҳамият берилмоқца. Юрт бошимиз ўзининг «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: ҳавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт қафолатлари» (Тошкент, Ўзбекистон, 1997, 137 бет) асарида маънавий ахлоқий

омилларини Мустақил Ўзбекистоннинг келажақдаги тараққиётидаги аҳамиятига тўхталиб, шундай деб ёзади: «Бирон •• бир жамият маънавий имкониятларини, одамлар онгида маънавий ва ахлоқий қадриятларни ривожлантирмай ҳамда мустаҳкамламай туриб, ўз истиқболини тасаввур эта

олмайди». Шу боисдан ҳам юрт бошимиз «Ўзбекистон ХХІ асрга интиломда» маърузасида: «Биз фарзандларимизнинг баркамол руҳий дунёси учун, уларнинг маънавий-ахлоқий жихатдан етук жисмонан соғлом бўлиши учун доимо қайғуришимиз, курашмоғимиз зарур», - деган муҳим вазифани қўйди. Бинобарин, ўзбек халқи, мамлакатимизнинг барча миллат ва элатлари орзу қилаётган буюк давлатни бунёд этиш барча фуқаролардан, энг аввало ёшлардан ирода имон-этиқод, миллий ғурур туйғуси, буюк аждодларимиздан қолган ахлоқий меросга содиқ бўлиш, ҳуллас юксак фазилат эгаси ва ахлоқий камолотга эришишни талаб қилади. Шунинг учун

Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги қонунида ва «Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури» да ёш авлодни ва бўлажак мутахассисларнинг маънавий-ахлоқий тарбиясига катта аҳамият берилган. Чунончи, «Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури» нинг маънавий - ахлоқий тарбия ва маърифий ишлар, деб аталган бандида: «Ёш авлодни маънавий-ахлоқий тарбиялашда халқнинг бой миллий маъданий-тарихий анъаналарига, урф-одатлари ҳамда умумбашарий қадриятларга асосланган самарали ташкилий, педагогик шакл ва воситалари ишлаб чиқилиб, амалиётга жорий этилади. Шахсни тарбиялаш ва уни ҳар томонлама камол топтиришни устиворлиги таъмирланади», (55 бет) дейилган. Бугунги кунда республикаимиз мустақиллигининг 8 йилдан ошиқроқ истиқлол йўлидан боришда бир қатор ютуқлар ҳамда турли эски мафкуравий иллатлар диний экстремизм, диний фундаментализм., вахҳобийлик, террорчилик каби иллатлар ва хавф-хатарларга қарши курашиб, кўп миллатли республикаимиз халқларининг тинчлигини таъминлаш, маънавий-ахлоқий бирлигига эришмоқда.

Адабиётлар.

1. И.А.Каримов Ўзбекистон миллий истиқлол, сиёсат, мафкура . Т 1996 йил.
2. И.А. Каримов Баркамол авлод - Ўзбекистон тараккиётининг пойдевори. Т-Ўзбекистон 1997-й
3. И.А.Каримов «Донишманд халқимизнинг мустахкам иродасига ишонаман» «Фидокор» газетаси 2000 йил 8-июнь.
4. Ўзбекистон ХХІ асрга интиломда. Т 2000 йил.
5. А. Иброхимов , Ж. Султонов , Н. Жураев. Ватан туйғуси. Т 1996 йил.
6. Инсон бахт учун тугилади. Т 1996 йил.
7. Ўзбек удумлари. Тошкент 1993 йил.
8. М.Хайруллаев «Бугок сиймолар,алломалар» (1-П-1П китоблар) Т 1997 йил.
9. М. Усмонов . Одобнома. Т 1991 йил.
10. Ахлоқшунослик. Т 2004 йил.
11. Эркин ва фаравон ҳаётни юксак маънавиятсиз куриб бўлмайди. Т 2006 йил.

Таянч тушунчалар.

Ахлоқшунослик, Этика, Одоб, Хулк, Ахлоқ, Панднома, Саломлашиш, хушмуомалалик, мурувват, раҳм-шавқат, яхшилик, адолат, тинчлик, бурч, виждон, ор-номус, бахт-саодат, Ахлоқий мерос.

Назорат учун саволлар

1. Этика, ахлоқ ,одоб тушунчаларининг мазмуни ва маъноси.
2. Ахлоқий маданият тушунчаси.
3. Ахлоқшуносликнинг асосий мақсади.
4. Ахлоқнинг миллий жихатлари.

2-мавзу: Ахлоқ назарияси.

Режа:

1. Ахлоқни келиб чиқиши унда ихтиёрий эркинлигининг аҳамияти ва ахлоқ тузилмаси.
2. Ахлоқшуносликнинг асосий тушунчалари.
3. Ахлоқшунослик тамойиллари ва меъёрлари.
4. Ахлоқий маданият ва касбий одоб.

Аввало, шуни айтиш керакки, инсоннинг пайдо бўлиши энг баҳсли муаммолардан бири ҳисобланади. Бу борада бир-бирига қарама-карши икки қараш мавжуд. Бири - диний, иккинчиси - дахрийча қараш. Диний - эътиқодий нуқтаи назардан одамни Худо яратган. Дахрийча қараш эса бунини инкор этиб, одамни табиат яратган, у табиатни бир қисми, деган ғояни илгари суради. Улар орасида инглиз табиийётшуноси Чарлз Дарвин (1809-1882) фикрлари алоҳида эътиборга молик.

Дарвин табиий турларнинг танлов йўли билан келиб чиқиши ҳақидаги эволюцион таълимотни яратди. У одам билан одамсимон маймунларнинг кардошлигини исботлашга уринди, бироқ у тўғридан-тўғри одам маймундан тарқалган жонзод, деган фикрни айтган эмас. Шунингдек, Дарвин дарҳий бўлмаган, ҳамма катори насронийлик қонун - қоидаларига амал қилиб яшаган. Бунинг устига унинг ўзи Кембриж университети қошидаги Исо коллежини тугатган.

Дарҳийча қарашни Дарвин номи билан боғлаб иш кўриш яқин-яқингача «социалистик лагерь» ҳудудига кирган мамлакатларда расмий, давлат ёндашуви сифатида ҳукм суриб келди. Тоталитар тузумга асосланган бу давлатлар таназзулга учрагач, яна инсонни Худо яратган деган фикр уларда етакчилик мавқеини эгаллади.

Умуман олганда, инсоннинг интеллектуал тарихда, ҳатто нисбатан дахрийлик асри бўлмиш XX асрда ҳам, инсонни Худо яратган, деган фикр камида тўқсон фоизни ташкил этади. Биз ҳам анна шу кўпчилик тамонидамиз. Айни пайтда, камчилик билдирган ва билдираётган

аксилфикр ҳам яшаш ҳукукига эга эканини тан оламиз. Республикамиз Президенти Ислон Каримовнинг мана бу гаплари бизнинг фикрларимиз учун эътиборли ҳулоса бўла олади деб ўйлаймиз.

«Шу ўринда таъкидламоқчи эдимки, **дунёвийлик**, айрим ақидапараст кимсаларнинг даъволаридан фарқли ўлароқ, асло **дахрийлик** эмас. Биз бундай нотўғри ва ғаразли талқинларга мутлақо қаршимиз».

Агар диққат қилсак, асримиз мутафаккирининг фикри Қурони карим «Бақара» сурасида марҳамат килинган куйидаги оятларга ҳамохангдир: «30. Эсланг (Эй Муҳаммад), Парвардигоримиз фаришталарга: «Мен Ерда (Одамни) халифа (ёрдамчи), қилмоқчиман», деганида, улар айтдилар: У ерда бузгунчилик қиладиган, қонлар тўкадиган кимсани (халифа) қиласанми? Ҳолбуки, биз ҳамду сано айтиш билан сени улуғлаймиз ва сенинг номингни мудом пок тутамиз». (Аллоҳ) айтди: «Мен сизлар билмаган нарсаларни биламан». 31. Ва У зот Одамга барча нарсаларнинг исмларини ўргатди. Сўнгра уларни фаришталарга рўбарў қилиб, деди: «агар халифаликка биз ҳақдоримиз деган сўзларингиз рост бўлса, мана бу нарсаларнинг исмларини Менга билдиринг!». 32. Улар айтдилар: Эй пок Парвардигор, биз фақат Сен билдирган нарсаларнигина биламиз. Албатта Сен ўзинг илму ҳикмат соҳибсан. 33. (Аллоҳ): «Эй Одам, буларга у нарсаларнинг исмларини билдир», деган. (Одам) уларга барча нарсаларнинг исмларини билдирганидан кейин (Аллоҳ) айтди: «Сизларга, Мен Еру осмонларнинг сирларини ва сизлар ошкор қилган ва яширган нарсаларни биламан, демаганмидим?». 34. Эсланг (Эй Муҳаммад), Биз фаришталарга Одамга таъзим қилинг, дейишимиз билан саждага эгилдилар. Фақат Иблис кибр ва ор қилиб - кофирлардан бўлди.

Ваҳоланки, сажда бунгача фақат тангригагина бажо келтирилар эди. Демак, Худо бу билан барча мавжудодлардан олий, даража нуқтаи назардан ўзидан кейин турадиган буюк зотни яратганини эълон этди. Одам — Худонинг ердаги халифаси.

Одам ҳам Аллоҳга нисбатан халифадир; то у қиёматга қадар, яъни Тангри даргоҳига боргунгача наботот ва ҳайвонот олами устидан ҳукмронлик қилиб туради.

Ҳукмронлик қилиш учун, табиийки, муайян даражада эркинликка, эркин ҳаракатни ихтиёр этиш ҳукукига эга бўлиш, фалсафий ибора билан айтганда, ихтиёр эркинлиги зарур. Ана шу ихтиёр эркинлиги фақат инсонга берилган. Фаришталар бундай маънавий неъматдан махрум - улар фақат Аллоҳнинг буруғини бажарадилар. Лекин инсондаги ихтиёр қилиш эркинлиги ҳам чекланган - у Аллоҳ томонидан Қуръони каримда умумий тарзда белгилаб берилган доирадагина мавжуд бўлиши керак. Шу боис мутлақ эркинлик инсонга эмас фақат Яратганга хос.

Инсондаги ихтиёр эркинлиги зарурат талаби билан нисбийлашади. Акс ҳолда, муайян бир ё бир неча инсон ёки гуруҳнинг бетийиқ эркин ихтиёри нафақат бошқа инсонлар ва гуруҳлар, балки наботот, ҳайвонот олами, бутун

Дуне учун фожеага айланиши мумкин. Ихтиёр эркинлигини бундай чеклашнинг, ақлга бўйсундиришнинг асосий воситаси ахлоқдир.

Шундай қилиб, ахлоқ - олий мавжудотга ато этилган олий неъмат. Яъни ахлоқнинг келиб чиқиши илоҳий манбадандир.

Ихтиёр эркинлиги туфайли инсон ҳар қадамда ахлоқий танлов муаммосига дуч келади. Бу муаммо инсонда маъсулият ҳисси мавжудлигидан далолат беради. Маъсулиятни ўзгалар ва ўз виждони олдида жавобгарликни сезмаган киши хохлаган ишга қўл уруши мумкин - уни ўз қишшининг оқибати қизиқтирмайди, у фақат манфаат устуворлигини тан олади, холос. Ундай одамни ахлоқсиз деб атайдилар. Зеро инсон ё эзгуликни, ё ёвузликни танлаши туфайли ниманидир ихтиёр этади.

Даслабки ахлоқий қонун - қоидалар ана шу танловни рўёбга чиқаришга, яна ҳам аниқроқ айтганда, уни осонроқ амалга оширишга хизмат қилади, илк ахлоқий қоида «Ўзингга раво кўрмаган нарсани бошқага раво кўрма» мазмунида дунёга келган. Унинг ҳозирги замондаги эквиваленти «Пичоқни аввал ўзингга ур, оғримаса бировга ур», «Ўзингни эр билсанг, ўзгани Шер бил» каби мақолларда акс этган. «Ахлоқнинг олтин қоидаси» деб аталган ушбу қоида, бизнингча, энг қадимий ахлоқий талаблардандир.

Даслабки ахлоқий қонун -- қоидалар муқаддас китобларда ўз аксини топган зўравонликка зўравонлик билан жавоб бермаслик тамойили асосида яратилган.

Инсон ахлоқий ҳаётининг асоси бўлган ана шу қонун - қоидалар ҳозир ҳам ўз аҳамиятини йўқотган йўқ. Одамлар уларни оғир мажбурият деб билмасдан, дилдидан бажарадиган замоннинг тезроқ келиши учун тинмай ҳаракат қилишлари ахлоқий тараққиётдан далолатдир. Зеро, ана шу йўлда одам қомил инсон бўлиб етишади.

Инсоният тарихида ахлоқий тараққиёт булган ва у давом этиб келмоқда. Тўғри, бу давом этиш қатъий тадрижийликка эга эмас. У гоҳо сусайиш, баъзан эса бироз ортга чекиниш, баъзан бир қанча муддат қоим туриш хусусиятларига эга. Лекин катта даврлар ва тарихий ораликларни олиб қарайдиган бўлсак, ахлоқий тараққиётнинг мавжуд эканига ишонч ҳосил қилиш қийин эмас. Мустабит тузумлар ва шахслар келтириб чиқарган ахлоқий таназзулларнинг ҳаммаси қисқа муддатли ҳамда ўткинчи ҳодисалардир. Зеро, инсоннинг асосий моҳияти ўзини ва ўз жамиятини тараққий эттириб бориш билан белгиланади. Ахлоқ эса ана шу тараққиётдан ҳеч қачон четда турмайди.

Ахлоқ тузулмасини, уч омил - асосдан иборат деб ҳисоблайдилар. Булар - ахлоқий онг, ахлоқий ҳиссиёт ва ахлоқий хатти-ҳаракатлар. Жуда кўп ҳолларда ахлоқ тузулмасидаги мазкур уч омил-унсурнинг бирортасисиз ахлоқ тушунчасини тасаввур қилиб бўлмайди. Бошқача айтганда, ахлоқни инсон кўзи олдида гавдалантирувчи ахлоқий муносабатларнинг ҳис этиш ва ахлоқий онг иштирокисиз юзага чиқиши, яъни мавжуд бўлиши мумкин эмас. Бундай ҳолат ахлоқий ҳиссиётга ҳам, ахлоқий онгга ҳам тааллуқли. Зеро, тузулмадаги бу уч унсур-омил бир-бирисиз камдан-кам мавжуд бўлади, доимо бир-бирини тақозо қилади.

Тузулмада пойдевор унсур сифатида ахлокий ҳиссиёт ёки ахлокий ҳис этиш намоён бўлади. тўғри, жуда кўп ҳолларда бирор-бир ахлокий қарорнинг амалга ошуви узоқ ёки қисқа вақт мабойнида ўша қарор оқибатлари тўғрисида онгли равишда ҳулоса чиқаришга, уларни аввалдан англаб етишга уриниш билан боглиқ бўлади, яъни биз ўз хатти-ҳаракатларимизни ахлокий англаш элагвдан ўтказиб, фаолият кўрсатамиз. Лекин ўша англаб амалга оширилган ахлокий қарор тубида, сўзсиз, ахлокий ҳиссиёт ётади. Демак, ахлокий ҳис этиш ахлокий англаш учун материал вазифасини ўтайди.

Бизнинг ахлоқии ҳаётимиз, барча ахлокий тажрибаларимиз, ахлокий фаолиятимиз ана шу уч омил асосида рўёбга чиқади. Ахлокий, кодексларимиз, меъёрларимиз ва тамойилларимиз уларга асосланган. Лекин алдов, ёлғон, сохталик ва тоталитар зуғум ҳукумронлик қилган даврларда ёки мамлакатларда ахлокий ҳиссиёт, ахлокий онг, ахлокий муносабатлар қабул этилган. кодекслар, меъёрлар ҳамда тамойилларга кўпинча тўғри келмайди. Расмий ахлокий қонун-қоидалар билан ҳақиқий ахлоқий интилишлар орасида маънавий жарлик пайдо бўлади, тилда бу қонун-қоидалар кўкларга кўтарилган ҳолда, дилда, ич-ичдан уларга қаршилик ҳукм суради. Натижада жамият учун фожиа бўлган ахлоқий сўз билан ахлоқий фаолиятнинг алоҳида-алоҳида мавжудлиги руй беради.

Ахлоқий қадриятлар, муштарак ахлоқий тушунчалар, ахлоқий тамойил ва меъёрлар барча минтақалар ҳамда миллатлар учун бир хил маъно касб этади. Чунончи, мухаббат, эзгулик ва ёвузлик, яхшилик ва ёмонлик, виждон, бурч, инсонпарварлик, одамийлик, бахт, тўғрилиқ, ростгўйлик, сахийлик ва бахиллик сингари фазилат ҳамда иллатлар том маънода умуминсоний ходисалардир. Зеро, ўзбекча эзгулик ёки ёвузлик, инглизча виждон, французча инсонпарварлик, арабча ёлғон, дейиш мумкинми? Албатта йўқ. Рашидов ўз халқига ва ватанига фидойи фарзанд эди, у ўз халқининг эртасини ва келажагини ҳаммадан кўпроқ ўйларди. Энг оғир шароитда ҳам Шароф Рашидов халқига фарзандлик бурчини кўлдан келганча адо этди", деб таъкидлаган эди. Бугунги кунда мустақил Ўзбекистон фуқароларининг бурчи чинакам ижтимоий жамият куриш ва баркамол инсонни тарбиялаш бўлмоғи лозим. Бинобарин, Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида Президентимиз И.А. Каримов асарларида фуқароларнинг ўз бурчларини бажаришга алоҳида эътибор берилмоқда. Республикамиз асосий қонунининг 11 бобида барча фуқароларнинг конституцияда белгилаб қўйилган бурчларини бажаришга қонунларга амал этишга, бошқа қонунларнинг ҳуқуқлари эркинликлари, шаъни ва қадр-қимматини ҳурмат қилишга Ўзбекистон халқининг тарихий маданий ва маънавий меросини авайлаб асрашга, атроф табиий муҳитга эҳтиёткорона муносабатда бўлишга, қонун билан белгиланган солиқлар ва маҳаллий йиғинларни тўлашга мажбурдирлар ва Ўзбекистон Республикасини ҳимоя қилиш — Ўзбекистон Республикаси ҳар бир фуқаросининг бурчидир деб таъкидланади.

Этиканинг гоят муҳим тушунчаси виждон ва виждонийликдир. Виждон ва виждонийлик деб инсоннинг ўз ҳулқини муайян жамият ахлоқ қоидапарини нуктаи-назаридан туриб ахлоқий баҳолаши ва назорат қилиши, ўз хатти-

ҳаракатларини ва бу хатти-ҳаракатларга боғлиқ бўлган ҳис-туйғуларни, кечинмаларни ўзида таҳлил этишга айтилади. Виждон ва виждонийлик инсоя учун ғоят зарурий, қимматли ахлоқий фазилатдир, унинг ўз мезони ва баҳоси бор. Виждон кувониш, енгил тортиш, изтиробдан кутулиш, хижолатдан фориғ ва юзи ёруғ бўлиш каби ижобий ҳис-туйғулар, шунингдек салбий кечинмалар тавба, узр сўраш, изтироб чекиш, пушаймон ва хижолат бўлиш, уялиш каби салбий кечинма, ҳис-туйғуларда, хатти-ҳаракатларда намоён бўлади. Виждон инсон хатти-ҳаракатларининг энг ҳаққоний, жуда холис, ғоят поклик ҳакамидир. Шу боис юртбошимиз И.А. Каримов таъкидлаганидек "...Виждон билан, иймон билан, диёнат билан ўйнашиб бўлмайди". Виждонсизлик эса бениҳоя шармандалиқ, ўта салбий, ғоят уятли иллатдир.

Этиканинг муҳим тушунчаларидан бири кадр-қиммат бўлиб, уни гоҳида иззат-нафс, ор-номус ҳам деб юритадилар. Кадр-қиммат еки ор-номус деб инсоннинг жамиятдаги ўз қимматини, иззат-нафси, шаъни, шарафи, шон-шуҳратини англашни, аждодлар, оила ва миллат шаънига доғ тушурмасликни ва уларнинг жамият томонидан тан олинishi ҳамда эътироф этилишига айтилади. У шахсий, ижтимоий, миллий, касбкор шарафи, Ёигитлик шаъни, қизлик номуси, иззат, ҳурмат, ишонч, рағбат, мактов, такдарлов, нишонлаш, хотирлаш, номини абадийлаштириш ва ҳоказо каби ахлоқий фазилатларда намоён бўлади ҳамда бу тушунчаларда инсоннинг, халқнинг ҳаётида ҳамда фаолиятида муҳим аҳамият касб этади. Президентимиз И.А. Каримов сўзлари билан айтганда: "Ўз иззати ва қадрини билган халқгана бошқаларнинг ҳам иззат ва қадрини жойига қўйишга кодир бўлади". Бу сўзлар ҳар бир конкрет одам ва шахсга ҳамда раҳбарга ҳам таълуқлидир.

Этиканинг ғоят муҳим тушунчаларига ҳаётнинг маъноси ва мазмуни, бахт-саодатдир. Ҳаётнинг маъноси деб онгли инсоннинг яшашдан кўзлаган мақсади, унинг умри, ҳаёт фаолиятининг умумий йуналишини англаувчи жараёнларга айтилади. Ҳаётнинг маъноси инсоннинг ўз олдига қўйган мақсади, ҳаётда кўзлаган манфаати ва белгиланган вазифаларида намоён бўлади. Инсон ҳаётининг маъноси — бу унинг ҳаётининг бутун бош йулидирки, кишининг конкрет мақсадлари ана шунга боғлиқ бўлади, Инсон фақат еб-ичиш, зурриёт колдириш тирик эмас, меҳнат қилиш, жамиятда яшаш, ўзидан бошқа кишилар билан ижтимоий муносабатда бўлиш жараёнида у инсон сифатида шаклланади, ўсиб-унади, талант ва истеъдодларини намоён қилади. Рус шоири А. Блок: "Инсон ҳаётининг маъноси тиниб-тинчимаслик ва доимий ташвишдан иборатлигини тугпунган одам калта фаҳмликдан кутулган бўлади", — деган эди. Демак, инсон ҳаётининг маъноси дунёга келиб, униб-ўсиб, оила кўриб, фарзандларни тарбиялаб, ўзи, оиласи, Ватани, миллати, жамияти учун ижодий меҳнат қилиб, ўз умрини фаровон, гўзал, кизикарли, мақсадга мувофиқ қилиб ўтказишдан иборат. Бинобарин, ҳаётнинг маъноси ейиш, ичиш, кийиниш, лаззатланишдан иборат бўлмай, балки буларга эришишлик учун яшаш, меҳнат қилиш, ижод қилишдан иборат. Ҳаётнинг мазмуни инсон ҳаётининг қандай кечганлигини ифодалайди. Инсон ҳаётининг мазмуни деганда

инсоннинг жамият ҳаётидаги ўз ўрни ва аҳамиятини белгиловчи бутун фаолияти (аввалги, ҳозирги ва келажакдаги) асосий мазмун англаш даражаси ҳамда унинг намоён бўлиш даражаси тушунилади. Хуллас, ўз ҳаётини, унинг маъноси ва мазмуни мақсади, гўзал ва бахтли қилишга эришмоға лозим. Президентимиз И.А. Каримов таъкидлаганидек: "Ҳар бир одам "Мен кимман ўзи. Бу дунёга нимага келдим? Дунёга келиб нима иш қилдим?", - - деб ўзидан сўрайди.

Шу саволларга бемалол жавоб бермоқ учун у умри давомида савоб ишларни кўпроқ, килмоққз шошилмоғи керак". Инсон ҳаётининг олий мақсади бахт-саодатга эришишдир. Хўш, бахт нима? Оддий сўз билан айтганда бахт бу инсоннинг орзу-истаклари, мақсадларига етишиб яшашидир. Ёки бошқача қилиб айтганда, бахт, бахтлилик ҳар бир кишининг моддий ва маънавий эҳтиёжларининг қондирилганлиги, ўз мақсадлари, орзу-истакларининг рўёбга чиққанлиги, ҳаётдан, ўз хатти-ҳаракатларидан маънавий қониқиш оқибатида ҳосил бўладиган олий неъматдир. Бахт тушунчаси хилма-хилдир. Ватан бахти, шахс бахти, меҳнат бахти, ёр бахти, оила бахти, фарзанд бахти, қарилик бахти ва бошқалар. Лекин буларнинг ҳаммаси, инсон бахти, унинг фаровон, тўқ, соғлом оила ва фарзандли бўлиб, узок умр кўриши қабиладир. Қадимда бир донишманддан "Одамни нима бахтли қилади, бойликми ёки шон-шуҳратми?" — деб сўрабдилар. "Бойлик ҳам, шон-шуҳрат ҳам одамни бахтли қила олмайди. Тан-жони соғ гадо ҳар қандай бой одамдан бахтлироқдир" — деб жавоб берибди донишманд. Инсоннинг бахтли бўлишида сихат-саломатлик билан бирга ёшлиқдан яхши, аъло ўқиш, касб-хунар эгаллаш, ижтимоий фойдали меҳнат қилиш, оилали, уйли-жойли, фарзандли бўлишга, жамоа ва жамиятда обрўга эга бўлиш ва ҳоказо шартларнинг аҳамияти катта. Жумладан, Президентимиз И.А. Каримов айтганидек: "Фарзанд кўриб, ота бўлиш, она бўлиш бахтдир". Айни пайтда ҳамма нарсаси бўла туриб, обрўси бўлмаган инсон дунёда энг бахтсиздир. Демак, бахт деб инсон эга бўлиши лозим бўлган соғлом, ўз ҳаётининг беками-кўстлиги, маънавияти, ахлоқи, обрў-эътиборли, барқарор, хушчакчақ, боқий умр кечиришига айтилади. Инсонга бахт ўз-ўзидан келмайди. Ўйибдан келадиган бахт йўқ. Бахтни совға қилиб бўлмайди. Ҳар бир инсон ўз бахтини ҳалол меҳнати, тинч-тотув яшаши, касбкор, илм-фан, техника ютуқларини эгаллаши билан топади. Демак, бахт-инсонлар орасидан муносиб ўрин топиш, ўзининг ҳалол меҳнати, ўзгаларнинг юкини енгил қилиш, она халқи орасида номи ардоқ билан тилга олиниши, эл фаровонлиги учун қўшган ҳиссаси, келажак авлодларга қолдира олган туҳфасидир. Бахт ҳар бир кишининг бахтлилиги давлати, мамлакати, жамиятининг тараққиёти даражаси, мустақил ёки қарамлиги, тинч ёки нотинчлиги, ижтимоий тузумнинг хусусияти, табиий офатлардан ҳоли ёки ҳоли эмаслиги, экологик вазияти ва ҳоказоларга боғлиқ ҳолда намоён бўлади. Масалан, бир неча ўн йиллардан бери боши уруш-жанжал, можаролардан чиқмаётган

Афғонистон, Тожикистон, Чечинистон фуқароларининг ҳаётини бахтли деб бўлмайди. Бахт бу, фақат ўз бахти учун, балки ўзгачаларни бахтли қилиш ва уларнинг бахтли бўлиши учун курашиш демакдир. "Ўз бахтингни

Ўзгаларнинг бахтидан қидир" деган қикмат бежиз айтилмаган. "Ер юзида лоаҳал биргина бўлса ҳам бахтсиз яшаётганини кўриб туриб, хотиржам яшаш ва бахтли бўлиш мумкин эмас", — деган эди венгер математики Больяй Яноши.

Мустақил Ўзбекистоннинг сиёсий, иқтисодий ва маънавий тараққиёти, фуқароларимизнинг ижодий меҳнати уларни ҳаммасининг ва ҳар бирининг бахтли ҳаётини таъминлайди.

Этика ахлоқни, ахлоқий муносабатларни, ахлоқий талабларни бир мунча умумий тарзда ифодаловчи ахлоқий онг шакллари сифатида намоён бўлувчи ахлоқий тамойиллар (принциплар) воситаси билан ўрганади. Ахлоқшуносликнинг тамойилларига инсонпарварлик, меҳнатсеварлик, ватанпарварлик ва ҳамкорлик, ахлоқий (юзвийлик кабияар хиради. Инсонпарварлик (гуманизм) — кишиларга нисбатан меҳр-оқибатли, муруватли, ҳимматли, ҳурматли бўлиш, кишиларга яхшилик қилиш, кнши гуноҳ килганда ҳам уни кечириш, уни тушунишга ҳаракат қилиш, кишининг шарм ва мустақиллигини ҳурматлаш демакдир.

Инсонпарварлик одамзот пайдо бўлгандан бери пайдо бўлган шахсии, фақат инсонгагина хос онгли фазилатдир. Инсонпарварлик (гуманизм) деб одамларга меҳр-оқдбат билан қараш, уларни ҳурмат қилиш, инсоннинг моддий фаровонлигини ошириш, маънавий камолатини юксалтириш, бахтли, сифатли, эркин, озод, дахлсиз яшашини таъминлаш, келажаги ҳақида ҚамҚўрлик қилиш каби мақсад ва ғоялар билан суғорилган кишиларнинг хатти-ҳаракатлари ҳамда фазилатларнинг жамига айтилади. Инсонпарварлик ҳамма вақт кишилар ҳаёти ва фаолиятининг зарурий шарти бўлиб келган.

Француз маърифатпарвари Ж. Ж. Руссо: "Одамлар, инсонпарвар бўлинг! Бу сизнинг биринчи бурчингиз", — деган эди. Буюк шоир ва давлат арбоби Алишер Навоий

"Одами эрсанг демагил одами,

Ониким йўх халқ ғамидин-ғами" — деган даъвати ҳозирги кунгача ҳаётимизнинг шиорларидан бўлиб турибди. Бинобарин, инсонпарварлик, якка-ёлғиз фахрийларга, ногиронларга, серфарзанд

оилаларга, кўмакка мухтож

бошқа фуқароларга бугунги Ўзбекистонда давлат миқёсидаги анъаналар сафидан тобора кенгроқ жой олмокда, Чунки юртбошимиз И.А.Каримов таъкидлашича: "Инсонпарварлик бу ўзбек халқи миллий рухиясининг ажралмас фазилатидир. Шафқатсизлик ва зўравонлик

унинг табиатига ётдир... Ўзбек оиласида бугунги кунда яхшилик ва ёруғлик, болаларга меҳр, катталарга ҳурмат, яқинларга ва бошқаларнинг қайғусига ҳамдардлик мужассамлашгандир". Халқимизнинг, миллатимизнинг, республикаимиз барча фуқароларининг, давлатимизнинг инсонпарварлиги ҳозирги ҳаётимиздан тобора чуқурроқ, ўрин олаётган адолат, сиҳат-саломатлик, фидойилик, болапарварлик, соғлом миллат ва элатлар вакиллари яшаб, меҳнат келмокда. Президентимиз И. А. Каримов таъкидлаганидек:

"хаётиямизнинг ўзи турли миллат, эътикод ва дин вакиллари ўртасида ўзаро ҳурмат ҳукм сурган шароитдагина умумий хонадонимиз, умумий келажагимиз, фарзандларимиз келажагини қуриш мумкинлигини кўрсатиб турибди".

Этик ғоявийлик кишининг, шахсининг ўзини-ўзи англаш одоби ва ҳаётий фаолиятининг муҳим тамойилларидан бирини кўрсатувчи ахлоқий фазилатдир. Ахлоқий ғоявийлик кишининг маълум маънавий-ахлоқий ғояга берилганлигани кўрсатади, киши шунга асосан ўз хатти-ҳаракатини белгилайди, ўз умрини шу ғояга бағишлашини ифодалайди.

Адабиётлар.

1. И.А.Каримов Ўзбекистон миллий истиклол, сиёсат, мафкура . Т 1996 йил.
2. И.А. Каримов Баркамол авлод - Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. Т-Ўзбекистон 1997-й
3. И.А.Каримов «Донишманд халқимизнинг мустақкам иродасига ишонаман» «Фидокор» газетаси 2000 йил 8-июнь.
4. Ўзбекистон ХХІ асрга интиломда. Т 2000 йил.
5. А. Иброҳимов , Ж. Султонов , Н. Жураев. Ватан туйғуси. Т 1996 йил.
6. Б. Аминов , Т. Расулов . Аждодларимиз нидоси
7. А.Авлоний. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. Т 1992 йил.
8. М.Хайруллаев «Буюк сиймолар,алломалар» (1-П-1П китоблар) Т 1997 йил.
9. У. Маҳкамов. Ахлоқ - одоб сабоқлари . Т 1994 йил.
10. М. Усмонов . Одобнома. Т. 1991 йил. 11.Ахлоқшунослик. Т 2004 йил.
- 12.Эркин ва фаравон ҳаётни юксак маънавиятсиз қуриб бўлмайди. Т 2006 йил.

Таянч тушунчалар.

Ихтиёрий эркинлик, ахлоқ тузулмаси, тамойил, меъёр , ўзаро ҳурмат, маънавий юксалиш, ҳамжиҳатлик, Ватанига меҳр-муҳаббат, байналминаллик.

Назорат учун саволлар

- 1 Ахлоқнинг келиб чиқиши.
- 2 Ахлоқшуносликнинг муҳдм тамойиллари.
- 3 Ҳаётнинг маъноси вамазмуни.
- 4 Ахлоқ ихтиёрий эркинлигининг аҳамияти.
- 5 Ахлоқий танлов тушунчаси.

3-Мавзу. Оила фуқаролик жамияти ва давлатнинг ахлоқий асослари.

Режа:

1. Оила илк ахлоқий маскан сифатида. Оиланинг таркибий тузилиши.
2. Фуқаролик жамиятининг ахлоқий моҳияти. Фуқаро ахлоқий маданияти.
3. Давлатнинг ахлоқий функциялари.

Инсоннинг ҳаёти ва гурмушида, айниқса ёш авлоднинг камолот топишида, ахлоқий вояга етишида оиланинг ўрни ва вазифаси бекиёсдир. Президентимиз И. А. Каримов таъкидлаганидек; "Бола туғилган кунидан бошлаб оила муҳитида яшайди. Оилага хос анъаналар, қадриятлар, урф-одатлар бола зуваласини шакллантиради. Энг муҳими фарзандлар оилавий ҳаёт мактаби орқали жамият талабларини англайди, ҳис этади". Ютрбошимиз яна уқтирганидек: "Халқимиз тарихига назар ташлайдиган бўлсак, энг қимматли авъаналар: ҳалоллик, ростгўйлик, ор-номус, шарму-ҳаё, меҳру-оқибат, меҳнатсеварлик каби барча инсоний фазилатлар энг аввало оилада шаклланган". Бас шундай экан, оила ва никоҳ нима, уларнинг моҳияти, мақсади ва аҳамиятини билиш ҳар бир фуқаро, ҳар бир бўлажак мутахассис, ёш авлоддан тортиб кекса кишиларгача билиши зарур ва муҳимдир.

Хўш, оила ва никоҳ нима? Оила сўзининг луғавий маъноси ҳақида ҳар хил нуқтаи назарлар бор. Масалан, Римликларда "оила" сўзи (Fam) дастлабки мулк эгасига бўйсунадиган шахслар (бу шахслар мулкининг бир қисми ҳисобланган; мулк эгасининг ўз болалари, хотини, асир, сотиб олинган ёки мерос бўлиб ўтган қуллар ҳам ҳисобга кирган) мажмуини билдирган. "Ота" сўзи ҳам дастлаб ҳозирги маънодага отаи эмас, балки ўзига қарашли оиланинг хўжаси ёки эгаси деган сўзни англатган. "Оила"нинг луғавий маъноси бошқа бир манбада қуйидагича изоҳланади: "Оила асли арабча "аёлманд, ниёзманд" маъноларини англатувчи "оил" сўзидан чиққанлиги "Фарҳанги забони тоҷикиида қайд этилган. "Ўзбек тилининг изоҳди луғати" да ҳам бу сўзнинг арабчалиги таъкидланиб, "эр-хотин, уларнинг бола-чакалари ва энг яқин туғишганларидан иборат бирга яшовчи кишилар мажмуи, хонадон" маъносидагина изоҳланади, Ҳар иккала изоҳда ҳам сўздаги маъно юки оналик булоғидан сув ичган ҳолда шаклланганлиги етарли ифодааланмаган. Бу жиҳатдан М. Фасмернинг "Рус тилининг этимологик луғати"да бу сўзга берган изоҳи ажралиб туради. У "семья" сўзи украинча "хотин" маъносини англатувчи "семеца" сўзидан келиб чиққан бўлиб, аслида "урғочи-самка" маъносини англатганини, ниҳоят эр ва хотин кўшиливи асосидаги бирлашувини англата бошлаганини қайд этади. Арабчада "завжа" дейилиб, унинг эркак билан қўшиливидан бола-чака оламга келиб, аёлмандлик юзага келган, бинобарин оила шаклланган". (Сафаров О, Маҳмудов М. Оила маънавияти. Тошкент, "Маънавият", 1998, 11-бет.)

"Оила" сўзининг луғавий маъноси унинг моҳиятини англашда ва таъкидлашда муҳим негиз бўлади. Адабиётларда оиланинг турли таърифлари мавжуд. Шундан энг мукаммали қуйидагидир: Оила — кишиларнинг табиий-биологик (жинсий муносабатлар, бола туғиш), иқтисодий (мулкӣ муносабатлар, уй-рўзғорни бошқариш), ҳуқуқӣ (масалан, никоҳни давлат йўли билан қайд этиш), маънавий (эр-хотин, ота-она ва болалар ўртасидаги меҳр-

муҳаббат туйғуси ва бошқа) муносабатларига асосланган ижтимоий бирлиги". (Ўзбек совет энциклопедияси 8-жилд) Профессор А. Ортиқовнинг маъруза матнларида, ёш олима Ф.Примованнинг оила ҳақида қуйидаги янада мукамалроқ таърифи келтирилган: "Оила жамиятнинг тарихий тараккиёт жараёнида, унинг давомийлигини таъминловчи табиий-биологик, ижтимоий эҳтиёжларнинг қонунияти асосида шаклланиб, такомиллашган кипгаларнинг ижтимоий-иқтисодий, ҳуқуқий, маънавий-ахлоқий муносабатларига асосланган барқарор ижтимоий бирлигидан иборат".

(Ортиқов А. "Этика асослари" курсидан лекция текстлари. Тошкент — 1999, 95-бет.) Дарҳақиқат, оила эр-хотин, уларнинг бола-чақалари, энг яқин туғишганларидан иборат кишилар гуруҳи, бошқача айтганда

хонадонидир. Чунки оила жуфтлик қонуни асосида юзага келади, бир эркакнинг ўзи ёхуд бир аёлнинг ўзи оила бўла олмайди. Колаверса, оила фақат эр ва хотиндангина иборат эмас. Оила эр-хотиндан ташқари эрнинг ота-онаси, яъни қайнота ва қайноналар, фарзандлар, ука ва сингиллардан иборат кўп бўғинли хонадон. Унинг ҳар бир аъзоси ўз мавқеига эга, шу оиланинг ички интизомига бўйсуниб яшайди. Шу маънода оила жамият ичидаги жамиятдир. Бу жамиятнинг ўз салтанати бор: Бунда минглаб тасодифлар жараёнида эр-хотин муҳаббати синовдан ўтади, шу синов жараёнида улар бир-бирларини чуқурроқ тушуна боради, бир-бирларини кадрлашни ўрнига қўядиган бўлади, бир-бирларига кечиримли бўлишади, эр-отага, хотин-онага айланади, фарзандларни тарбиялаб элга қўшади, орзу-ҳавас кўради. Шу маънода оила инсон ҳаётига тўқислик бахш этади, жамиятнинг муқаддас маскани сифатида садоқат сарчашмасига айланади. Оила ана шу асосларга таянган ҳолда кшпилик тафаккури ва ижтимоий ҳаракатишшг улуғ кашфиёти бўлди. Демак, оила-жамиятнинг асосий бўғини, ячейкаси бўлиб, унда эр-хотинлик, ота-оналик, фарзандларнинг ва туғишганларнинг ўзаро шахсий қариндошлик ва мулкӣ максадлари, манфаатлари ва ҳуқуқлари билан боғлиқ муносабатлар мужассамлашгандир.

Кишилар учун муқаддас даргоҳ бўлган оила инсонларнинг табиий, иқтисодий, ижтимоий, ҳуқуқий ва маънавий муносабатлари замирида вужудга келади. Албатта оила жуфтлик қонуни асосида юзага келади. Бу жараенда энг аввало иккала жинс ўртасидаги келишув, яъни никоҳ асосий рол ўйнайди. Чунки оила тақдири расмий-никоҳий тус олишидан бошланади, шундагина эр-хотин олдида, хотин эр олдида, улар ота-она сифатида фарзандлару қавм-қариндошлар, маҳалла-кўй, қисқаси жамият олдида, ўз навбатида фарзандлар ҳам ўз ота-оналари ва эл олдида маъсулият сезадилар ва бурчли эканликларини хис этиб яшайдилар.

Хўш, никоҳ нима? Никоҳ ҳам арабча сўз бўлиб, "Ўзбек тилининг изохди луҚати"да: Эр-хотинликни шариат йўли билан расмийлаштириш маросими ва шу маросимда домолла томонидан ўқиладиган шартнома маъносига эга эканлиги кайд этилган". Бошқа лугатларда ҳам никоҳ "Эр-хотинликнинг

юримдик (хукукий) равишда расмийлаштирилган оилавий иттифоқи, "ижедевож, никоҳ аҳди", "эр-хотинлик, уйланиш" маъноларида ишлатилган. (Қаранг: Сафаров О, Маҳмудов М. Оила маънавияти. 15-бет.)

Никоҳ, тўғрисида ҳам турли таърифлар бор. Шундан энг маъқули куйидаги таърифдир: "Никоҳ, икки жинсдаги шахсларнинг оилавий муносабатларда иштирок этиш учун ўзаро ахдпашувидир". (Давлат ва ҳукук, асослари. Изоҳли луғат. Тошкент, "Ўқитувчи", 1996, 49-бет.) Никоҳ фуқаролик ҳолати далолатномаларини ёзиш (ФХДЁ) бўлимида тузилади ва расмийлаштирилади. Демак, Никоҳ-оиланинг фақат хукукий асоси бўлиб, эркак билан аёлнинг бир-бирига ва болаларига, яъни бир оилага мансуб кишиларнинг бир-бирлари олдида ва жамият олдида ҳукук ва мажбуриятларини, ахлоқий ва хукукий маъсулиятини белгилайдиган оилавий иттифоқидир. Демак, оила никоҳ асосида вужудга келади. Лекин оила ва никоҳ айнан бир тушунчалар эмас. Оила-никоҳ ва қон-қардошлик билан боғланган кишиларнинг тарихан шаклланган иттифоқидир, энг аввало эр ва хотин, ота-оналар билан болалар ўртасидаги муносабатлардир. Никоҳ-оиланинг фақат хукукий асоси бўлиб, бир оилага мансуб кишиларнинг, энг аввало эр ва хотиннинг ва фарзандларнинг бир-бирлари олдида ҳукук ва мажбуриятларини, ахлоқий ва хукукий маъсулиятини ифодалайди. Оила ва никоҳ тарихий ҳодиса бўлиб, улар жамиятнинг келиб чиқиши ва тараккиётида азалдан мавжуд бўлмаган. Оиланинг келиб чиқиши ҳали батамом ойдинлаштирилган эмас. Бу тўғрида турлича нуктаи-назарлар мавжуд. Мутахассисларнинг аксариятининг фикрича оила ва никоҳ муносабатларининг эволюцияси куйидагича юз берган: Ибтидоий тузумининг аввалида (илк ва сўнгги палеолит чегараларида) умуман оила ва никоҳ бўлмаган, у даврда промискуитет деб номланган тартибсиз жинсий алоқалар одати ҳукм сурган, яъни тўдадаги ҳар бир аёл барча эркакларники ва ҳар бир эркак барча аёлларники ҳисобланган. Кейин бу алоқалар ўрнини гуруҳий никоҳ эгаллаган. Гуруҳий никоҳда бир уруғдаги ҳамма эркаклар бошқа уруғнинг барча аёлларига эр бўлиш хукукига эга бўлганлар. Сўнггра эса мазкур жамият оиласининг асосий шакли сифатида жуфт оила пайдо бўлган. Жуфт никоҳда эса эр-хотин ҳисобланган эркак ва аёл уз уруқларида яшаган. Бу оила қариндошликни оталикни, ота томонидан (оталик даври), она томонидан (оналик даври) ҳам ҳисоблаб борган, лекин бу оилаларда ҳали эр-хотин никоҳи барқарор, алоҳида ҳўжаликка эга эмас эди. Бу даврда (бронза даври бошланиши ва темир даврида) табиий фактор ўз вазифасини тугаллади, яъни жинсий муносабатлар доирасида қон-қардошлар истисно қилинди, жинсий муносабатлар фақат бир эркак ва бир аёл муносабатларига айланган никоҳда хотин эр билан яшаш учун унинг уруқига кўчиб ўтган. Моногам (якка никоҳдик) оила пайдо бўлди. Ниҳоят индивидуал оила бўлиб, бу кичик оилада никоҳ эр-хотинни ҳамда уларнинг болаларини бир-бири билан мустаҳкам боғлайди. Бу ҳолат хусусий мулкчилик ривожлана бошлаб ибтидоий жамоа тузуми емирилаётган даврга тўғри келади. Оила шакллари никоҳ характериға қараб бир-биридан фарқ қилади: Полигам (кўп никоҳлик) ва моногам (бир никоҳдик) оила; ҳукмронлик кимнинг қўлида бўлишиға

караб оила патриархал (ота ёки ака-укаларнинг бири томонидан бошқариладиган) матриархал (она томонидан бошқариладиган), демократик (эр-хотиннинг тенглигига асосланган) оилага бўлинади. Ҳозирги жамият оиласи "демократик" олианинг типик шаклидир.

Машҳур америка файласуфи Жорж Сактаяна (1803-1952) таъкидлаганидек: "Оила, бу — табиатнинг шох асарларидан бирига айланди". Француз ёзувчиси В. М. Гюго (1802-1885): "Оила-жамиятнинг дуру гавҳари", — деган эди. Буюк татар олими Ризоуддин ибн Фахруддин (1848-1917) ўзининг асримизнинг бошларида ёзиб, ахлоқ, одоб, оила масаласига кўп эътибор қилган "Оила" асарида шундай деган эди: "Миллатлар шарафини юкори мартабага кўтарадиган нарсa миллионлар ила саналмоқца бўлган аскарлару дунёда энг буюк ва зўр бўлган кемалар эмас, балки энг оз эътибор берадиганимиз ё бўлмаса ҳеч бир замон эътибор бермасдан

келадиганимиз бўлмиш оиладир. Оила низомсиз бўлса, унинг ёмон оқибати бутун миллатга таъсир этар ва шу сабабдан фазилат ерига разолат, тараққиёт ўрнига тубанлик негиз кўрар. Худонинг ўзи асрасинку, агарда бир миллатга бундай ҳол рўбару келса, у миллат китобининг сўнгги варақи очулқусидир". (Ризоуддин ибн Фахруддин. Оила. Тошкент "Меҳнат" -1991 й, 7-бет.)

Оила -Жамият тараққиётига фаол таъсир кўрсатувчи ижтимоий ҳодисадир. Унинг энг муҳим социал вазифалари қаторига инсон зотини давом эттириш, оила аъзоларининг турмуш маишатини, бўш вақтини кондиритишни уюштириш қабилар қиради. "Оила ҳақида гапирар эканмиз, — деб таъкидлаган эди Президентимиз И. А. Каримов, оила ҳаётнинг абадийлигини, авлодларнинг давомийлигини таъминлайдиган, муқаддас урф-одатларимизни сақлайдиган, шу билан бирга келажак насллар қандай инсон бўлиб етиштишига бевосита таъсир кўрсатадаган тарбия ўчоғи эканини тан олишимиз даркор". Хуллас, оила-жамиятнинг энг кичик ячейкаси ва асосий бўғинидир. Унда кишилиқ уруғини давом эттириш ва уни тарбиялаш вазифалари амалга оширилади.

Оилавий муносабатлар маълум ҳуқуқий ва ахлоқий асосларга эга. Бу масалалар Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва Ўзбекистон Республикасининг 1998 йил 30 апрелда қабул қилинган "Оила кодекси"да батафсил баён қилинган бўлиб, уларнинг асосий вазифалари оилани мустаҳкамлаш, оилавий муносабатларни ўзаро муҳаббат, ишонч ва ҳурмат, ҳамжиҳатлик, бир-бирига ёрдам бериш ҳамда оила олдида унинг барча аъзоларининг масъуллиги ҳисси асосида кўришдан, бирон бир шахснинг оила масалаларига ўзбошимчалиқ аралашитишига йўл қўймаслик, оила аъзолари ўз ҳуқуқпарига тўсқинликсиз амалга оширишини ҳамда бу ҳуқуқларнинг ҳимоя қилинишини таъминлашдан иборат. Оилавий турмушда ота-оналар қуйидаги ҳуқуқларга эга бўлади ва бажарилиши уларнинг бурчлари ҳисобланади:

- 1) болаларга исм-шариф ва фамилия қўйиш;
- 2) уларнинг фуқаролигани ва миллатини белгилаш;
- 3) ўз болаларига вакиллик қилиш, яъни улар ҳали ҳуқуқий муомалага лаёқатсиз эканлар, уларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш;
- 4) ўз болаларининг истикомат жойларини белгилаш ва уларни қонунсиз ушлаб турган шахслардан талаб қилиб олиш;
- 5) ўз болаларини тарбиялаш, уларга нафақалар бериш ва хоказо.

Ота-она ўз боласига қарамаса, ташлаб кетса, жиноят йўлига ўтиб бурчларини бажармаса улар оталик, оналик ҳуқуқларидан маҳрум этилиши мумкин ҳамда улар кейинчалик фарзандларидан нафақа олиш ҳуқуқларидан ҳам маҳрум бўладилар. Ўз навбатида фарзандлар ҳам ота-оналарининг олдида ўз бурчларини бажаришлари шарт бўлиб, буларга меҳнат қобилиятини йўқотганда, касал бўлганда, боқувчисиз қолган ота-оналарга ғамхўрлик қилиш ва ҳоказолар киради.

Оилавий муносабатлар ахлоқий асосларга ҳам эга. Президентимиз И.А.Каримов таъкидлаганидек: "Оила муқарарлигини таъминловчи биринчи омил — Она, аҳли аёлнинг покизалиги, оқилалиги, меҳр-муруввати, садоқоти ва вафодорлигидир". Оиланинг энг муҳим ахлоқий асосларига севги-муҳаббат, хусусиятга ва муайян тузилишга эга бўлган ижтимоий гуруҳнинг кўринишидир". Уларнинг жуда тўғри фикрича, оила жамиятнинг бошланғич хужайраси, ўғил-қизларнинг ахлоқи, маданий даражаси, қобилияти, ақл-заковати, фикр-юретиши, ҳаёллари, мулоқоти, ҳулқ-атвори, эътиқоди ва илмий дунёқараши қабилага юқори даражада тарбиявий таъсир кўрсатиш имкониятига эга бўлган нур, зиё макондир.

Оилада фарзандлар тарбиясида асосий ўринни ота-она, ундан кейинги ўринни ўрта ва олий мактаб, сўнгра маҳалла, ёшлар ишлаётган жамоа, оммавий ахборот воситалари ўйнаши лозим. Бу жараёнда ҳар бир оиланинг мавқеи, иқтисодий жиқатдан таъминланганлиги, оилавий сарф-харажатлар, уй хўжалигини юритиш, оилавий урф-одатлар, расм-русумлар, қариндошлар ва бошқалар билан борди-келди муносабатлари, фарзандлар тарбияси ҳақидаги Шарқ мутафаккирлари, ўзбек маърифатпарварлари ўғитлари ва таълимотларини ўқиш ҳамда уларни ҳаётда қўллаш ўқув ва меҳнат жамоалари, маданият ва санъат муассасалари газета, журнал, радио, телевидение ва ҳоказо касблар катта рол ўйнайди.

Мустақил Ўзбекистон тараққиёти ва бозор иқтисодиёти шароитида оилани мустаҳкамлаш ҳамда такомиллаштириш муҳим аҳамиятга эга. Чунки, биринчидан, Ўзбекистон аҳолисининг деярли ярми мактабгача ва мактаб ёшидаги болалардир; Иккинчидан, соғлом авлод ўстириш-келажагимиз гаровидир. Учинчидан, бу мукаддас заминда яшаётган ҳар қайси инсон ўз фарзандининг бахту-саодати, фазлу-қамолини кўриш учун бутун ҳаёти давомида курашади, меҳнат қилади, узини аямайди. Шарқда қадим-қадимдан оила муқаддас Ватан саналган. Агар оила соғлом ва мустаҳкам бўлса, маҳаллада тинчлик ва ҳамжиҳатликка эришилади. Бинобарин, маҳалла, юрт мустаҳкам бўлсагина давлатда осойишталик ва барқарорлик ҳукм суради. Тўртинчидан, Республикамизда 3,5 миллиондан зиёдрок оила бор. Ҳар йили 200 мингдан ортиқ оила ташкил топапти; 700 минг гўдак дунёга келяпти. Шу боисдан мустақиллигимизнинг юксалиши ва бозор иқтисодиётини шакллантириш даврида оилани мустаҳкамлаш ва такомиллаштиришга алоҳида эътибор беришда. Мустақиллик муносабати билан ўзбекларнинг оилавий ҳаётида таққ остида бўлган баъзи хусусиятларни тиклаш масаласи ҳозир ҳал қилинмоқда. Жумладан, ҳовли жойларни қуришда миллий хусусиятлар ички ва ташқи ҳовлилардан иборат қилинмоқда. Худди шунингдек "Соғлом авлод учун" орденининг таъсис этилиши, оилаларни ижтимоий хлмоялашнинг

кучайтирилганлиги, оналик ва болалик тўғрисида алоҳида ғамхўрлик қилинаётганлиги, 1998 йилни оила йили, 1999 йилни аёллар йили деб эълон қилиниши, Ўзбекистон хотин-қизлар кўмитасининг ташкил топиши ва унинг фаолиятининг кенгайиб бораётганлиги, Ўзбекистон Республикасида болалар жамғармасининг ташкил этилиши, "Оила" Республика илмий амалий марказининг ишлай бошлаганлиги ва ҳоказолар фикримизнинг далилидир. Буларнинг ҳаммаси Президентимиз И.А.Каримовнинг "Хотин қизларга муносабати жамиятимизнинг маънавий, ахлоқий етуклигининг ўлчови бўлиб хизмат қилиши керак" деган курсатмаларининг амалга оширилаётганлигининг ифодасидир.

1-Мавзу. Эстетика фанин! мавзуси тадқиқот доираси ва вазифаси.
(2 соат).

Режа:

1.Эстетика фanning предмети ва тадқиқо! доираси.

2. Фалсафий фанлар тизимидя эстетикянинг ўрни

3. Эстетик тяфаккур тяраккиётининг асосий боскичлари.

4. Эстетиканинг шахс ва жамият ҳаётини бойитишдаги амалий аҳамияти

1. Нафосатшунослик ёхуд эстетика энг қадимги фанлардан бири. Унинг тарихи икки ярим-уч минг йиллик вақтни ўз ичига олади. Бирок у ўзининг ҳозирги номини 18 асрда олган. Унганча бу фanning асосий муаммоси булмиш гузаллик ва санъат ҳақидаги мулоҳазалар ҳар хил санъат турларига **бағишланган** рисолаларда, фалсафа ҳамда илоҳиёт борасидаги асарларда ў³ аксини топган эди. «Эстетика» атамасини биринчи булиб буюк олмон файласуфи Алксандр Баумгартен (1714—1762) илмий муомалага киритган. Вупда у бошқа бир улуг олмон файласуфи **Лайбнис** (1646-1716) таълимотидан келиб чиққан ҳолда мумосабат билдирган эди. Лайбнис инсон маънавий оламини уч соҳага - ақл, ихтиёр, ҳиссиётга булади ва уларнинг қар бирини алоқида фалсафий жиқатдан урганиш лозимлигини чаъкидлайди. Баумгартсиганча ақлни урганадиган фан-маитиқ, ихтиёрни урганувчи фан эса-ахлоқшунослик (этика) ни фалсафада купдан буён уз урни бор эди. Бирок ҳиссиётни **о'рганадиган** фап фалсафий мақомдаги уз номига эга эмасди. **Баумгартеннинг** бу борадаги ҳизмати шундаки, у «қис қилиш», «сезиш», «ҳис этиладиган» сиигари маъиоларни англатувчи юнонча αἵσθησις (ἡσθησις-«оез№Б|соз» сезидам «эстетика» (**олмонча** «эстетик»- «эстетик») иборасини олиб, ана шу **бушлиқни** тулдирди. Баумгартен **нафосацхуносликни** ҳиссий идрок этиш назарияси сифатида илгари сурди. Лекин, куп утмай, у гоқ «гузаллик **фалсафаси**», гоқ «санъат фалсафаси» сифатида таикин этила бошланди, **Нафосатшунослик** фаининг энг буюк начарийётчиларидан бири Хегел эса уз маърузаларининг кириш қисмида ёзади: «Эстетика» дсган ном муваффақиятли чиққани ва юзаки акани сабабли бошқа атама куллашга уринишлар булди. Сузнинг уз-узица бизни қизиқтирмаслигини назарда тутиб, биз «эстетика» номини сақлаб қолишга тайёрмиз, бунинг устига, у одатий нутқга сингишиб кетган. Шунга карамай, бизнинг **фанимиз** мазмунига жавоб берадиган ибора, бу—«санъат **фалсафаси**» ёки яна ҳам аниқроқ қилиб айтганда-«бадий ижод фалсафаси».

Хегелнинг «эстетика» атамасидан кунгли тулмаганлигига жиддий сабаблар бор. Булардан бири-юқорида унинг узи айтиб утсан фикрлари булса, иккинчиси-мазкур сузнинг барча қис-туйғуларга тааллуқлилиги. **Ваҳоланки, фанимиз** фақат нафосатли қис туйғулар ва уларнинг зиддини начарда тутати. Айниқса, мана шу иккинчи сабабга кура, «эстетика» атамасининг талабга жавоб бериши шубхали. Бунинг устига аллақачон фанимизнинг тадқиқо! доираси санъат ҳудудидан чиқиб, инсои ҳаётининг деярли барча соҳаларига ёйилиб кетган. Шу боис **5ш (снафосатунослию)** атамасини илмий муомалага киритишни мақсадга мувофиқ деб уйлаймиз, Зсро мазкур атамага асос булган

«нафис», «нафислик». «нафосат» сузлари уз камрови билан фаними:!
талабига тула жавоб бера олади. «Нафис» сузи «Узбск шлининг изохли лугати»да-
гузал, нозик, латиф, ёқимли, бадий жикатдан жуда юксак маъиоларида изохланади. Бундан
ташқари «эстетика» («эстетик») сузи олмонлардаги ёки руслардаги каби бизда кенг ёйилиб,
халкимиз нутқига сингишиб кетган этнас.

Энди фанимизнинг моҳиятини англатадиган «санъат фалсафаси» ва «гузаллик фалсафаси»
ибораларига тухталамиз. Нафосатшунослик тарихида биринчи ибора тарафдорлари купчиликни
ташқил этади, Лекин, юқорида айтиб утганимиздек, санъат **фаниншнинг** ягона тадқиқот объекти
эмас. Ҳозирги пайтда техника нафосатшунослиги ва унинг амалиётдаги соҳаси дизайн, атроф-
мухитни гузаллаштириш, табиатдаги нафосат борасидаги муаммолар билан ҳам **бгОНИЯГ**
фанимиз шугулланади. Шу боис унинг камровини санъатнинг узи билаиғи чагаралаб қуйишга
ҳақкимиз йук. Зеро, бугунги кунда инсон узини ураб турган барча нарса-ҳодисаларнинг гузал
булишини, ҳар кадамда нафосатни ҳис этишни истайди: биз тақиб юрган соат, биз кийган кийим,
биз ҳайдаётган машина, биз учадиган тайёра, биз яшаётган уй, биз меҳнат қиладиган ишхона, биз
юрғизаётган дастгоҳ, биз ёзаётган калам, биз дам оладиган томошабинлар-ҳаммасидан нафис бир
руҳ уфуриб туриши лозим. Юқорида **айтилганлардаа** келиб чиқсак, демак, «гузаллик фалсафаси»
деган ибора **фанимшга** купрок мос келади. Негаки, фанимиз фақат сан'атдаги гузалликни эмас,
балки ипсондаги, жамият ва табиатдаги гузалликни қам урганади. Шунингдек, гузалликдан бошқа
улутворлик, **фожиавийЛИК**, кулгилилик, мужизавийлик, уйғунлик, нозиклик сингари купдан-
куп тушунчалар мавжудки, ула.ми тадқиқ этиш ҳам нафосатшупослик фанининг зиммасида.
Лекин, бу уринда, шуни уиутмаслик керакки, мазкур тушунчаларининг ҳар бирида гузаллик, бир
томондан, унсур сифатида иштирок эца, иккинчи юмондан, уларнинг узи гузалликка нисбатан
унсур вазифасини утайди. Ана шу хусусиятларининг воқеликда иамоён булишини биз пафосат деб
атаймиз.

Гузаллик, курганимиздек, **нафосалнияг** бош, этакчи хусусияти **ҳисобланади**. Шу боис у
нафосатшупосликнинг асосий мезоний тушунчаларидан бири сифагида тадқиқ ва талқин этилади.
Зеро гузалликиинг иштирокисиз юқоридаги хусусиятларнинг бирортаси нафосатдорлик табиатига
эга бо'лмайди. Маса^тан, улутворликни олайлик. У асосан ҳажмга, миқдорга асосланади.
Бухородаги Арслонхон минораси ёхуд Минораи Калон улутворлиги билан кишини ҳайратга
солади, унга тикилар экансиз, **қалбингизни** нафосат завқи камраб олади. Лекин худди шундай
баладликдаги кимёвий корхона мурисидан завқпанмайсиз. Ёки ёнбагирдан туриб, токка
тикилсангиз нафосат завқини туюсиз, аммо худди шундай баландликдаги шаҳар четида ушиб
чиккан ахлат «тоғи»га караб завқланмайсиз. Чунки Арслонхоп минораси меъморлик санъати асари
сифатида гузаллик қонуниятлари асосида бунёд этилган; тоғ эса табиат яратган улутвор гузаллик.
Завод миқёсида қам, ахлат «тоғи»да ҳам ҳажм, миқдор бору, лекин бир нарса-гузаллик
этишмайди. Минора билан тоғдаги қажми салобатга айлантирувчи унсур, бу-гузаллик.
Ҳажмавийлик хусусинида ҳам гузалликиинг иштирокини куриш мумкин. Мисол сифатида Лев
Толстойнинг «Уруш ва тинчлик» романидаги Аустрлисда булиб утган рус ва франсуз қушинлари
туқнашувидан сунг, Жанг майдонида ярадор булиб ётган князь Андрей Болконскийни эслайлик:
бир қулида байрок дастасини углаганча кум-кук майсада мовий осмонга караб ётган, оплок
мундирли ботир **ЙНГВТ-байрокдор** зобитнинг теиасига келган Наполсон уни улган деб уйлаб.
бу манзарадан ҳайратлаиб: «Мана бу-гузал улим!», дейди. Бу уринда асар қахрамонининг улими-
ҳажмавийлик. улимнинг қахрамонликка **айланиши-улутворлик**; ҳажмавийлик билан улутворлик
хусусиятларининг омукталашуви натижасида эса гузал манзара, қайғули ва улутвор гузалиик
вужудга келган. Шунинг учун ҳам Наполеоннинг ҳайротомуз хитоби бежиз эмас. Демак,
нафосатшуносликнинг асосий тадқиқот объекти-гузаллик, бироқ, санъат қам уз **навбатида**
нафосатшуносликнинг гузаллик каби кенг камровли тадқиқот объекти **ҳисобланади**. Санъат
нафосатшуносликнинг объекти сифатида узига ҳос олам. Унда нафосатнинг хусусиятлари
буртиб кузга ташланади. Шунга кура уни нафосатга бурканган **НЖТНМОИЙ** ходиса дейиш
мумкин. Сан'ат ҳаётни ипъикос эттирар экан, инсоннинг узини узига курсатувчи улкан кузгу
вазифасини утайди. У инсоини ургатади, даъват этади, гузаллаштиради. Бу вазифапарни
бажаришда нафосатшунослик санъатнинг кумақчиси, этакчиси қисобланади. **Нафосатшунослик**
бир томондан, санъатнинг пайдо булишидан тортиб, унинг турларию жанрлаҳгача, санъат
асарининг ички мурватларидан тортиб, санъаткорнинг ижодкорлик **табиатига** булган барча
жараёнарни урганади. Иккинчи томонда, санъат учун умумий қонун-қоидаларни ишлаб чиқади
ва тадқиқ этади. Учинчи томондан, эса санъат асарини идрок этастган киши руҳидаги
узғаришларни нафосат нуктаи назаридан тадқиқ қилади.

Сундай қилиб, нафосатшунослик санъатни тула камраб олади ва унинг ич-ичига кириб боради: бадиий асарнинг яратилиш арафасидаги шарт-шароитлардан тортиб, то у бунёдга келиб, асл эгаси-идрок этувчига этиб боргумигача булган ва ундан кейинги жараёнирни тадқиқ этади ҳамда улардан назарий хулосалар чиқаради. Зотан «Санъат фалсафаси» иборасининг сири ана шунда, 2. **Нафосатшунослик-фалсафий** фаилар таркибига кирувчи махсус соҳа. Фалсафани эса, узингизга ма'лумки, фанлар подшоси деб аташади. Дарҳақиқат, у фанлар подшоси сифатида барча табиий ва ижтимоий илмлар эришган ютуқлари уз қамровига олиб, улардаи умумий хулосалар чиқариб. шулар асосида ИЕ/СОНИЯЧ-НИ ҳақиқат томом этаклайди. Шу боис тафаккуми **фалсафаНИИГ** тадқиқот объекти деб аташ мақсадга мувофиқ **булади**. Нафосацхунослик-фалсафий фан сифатида. барча сат.атшунослик фанлари эришган ютуқлардан умумий хулосалар чиқариб, шу хулосапар асосида инсонни гузаллик орқали ҳақиқатга этиштиришга \и\мат килади. Бундай ташқари пафосатшунослик ишлаб чиққан қонун-қоидалар барча санъачшунослик **фанияри** учун умумийлик хусусиятига эга. Масалан, услуб, ритм, композиция в. қ. борасидаги қонуниятлар барча санъат турларига тааллуқли. Ҳеч бир алоҳида санъат тури ҳақидаги фан бунлай имтиёзга эга эмас.

Масалан, адабиётшунослик ишлаб чиққан қофия назариясини мусиқа ски меъморлик санъатига гадбик •зтиб бўлмайди.

Нафосацхуносликнинг фалсафий моҳиятини яна унинг санъат асарига ёндошувида куриш мумкин. Ма'лумки ҳар бир санътшунослик илми уз тадқиқот объектига уч юмонлама- натарий, тарихий, танкидий жиҳатдан сидошади. Масалан, адабиётшуносликни олайлик. Адабиёт назарияси факат адабиётгагина хос булган бадиий қонуниятларни, бадиий киёфа яратиш усули ва воситаларини о'рганади. Адабиёт тарихи муайян тарихий-бадиий жараёнар орқали бадиий адабиётнинг ривожланиш қонуниятларини очиб беради. Адабий танкид эса адабий-бадиий ижоднинг замонавий жараёнларини тадқиқ этади ва \ар бир янги асарни **баҳолайди**, асар ижодкорининг ижодий риволстанишини кузатиб бора^и. Мусиқада ҳам, тасвирий санъатда ҳам ва х. қ саъят чурларида шундай. Иафосатшуносликда эса тадқиқот объектига сидошув уч эмас, биргина-назарий жиҳатдан амалга оширилади: тарих \ам, танкид ҳам назарияга бо'йсундирилади. Тутри, **нафосатшунослик** тарихи деган ибора ва шу номда курслар уқнтилади. Лекин бу ном, ибора-шартли тарзда кулланилади.

Ваҳолангки, у фаннинг тарихи эмас, балки тарихан даврларга булинган пафосат назарияларининг гахлилидир.

Маълумки, санъат асарининг мавжуд булиши учун турт шарт-унсур албатта зарур. Булар: ижодкор-бадиий асар-бадиий асарни идрок этувчи-воситачи. Юкоридаги мисол нуктаи назаридаи қарайдиган булсак: ёзувчи-роман-китобхон-танкидчи. Адабиётшунослик буларнинг қар бирини одатда алоҳида-алоҳида урганади. Дейлик. ёзувчи Одил Ёкубов ижодий фаолияти ҳақида адабий портрет-алоҳида, униинг «Улугбек хазинаси» романи туғрисида тадқиқий мақола алоҳида, замонавий китобхоннинг диди. савияси ва талабларига **бағишланган** мулоҳаза-мақола алоҳида, «Улугбек хазинаси» романига тақриш эса алоҳида ёзилиши мумкин. Нафосатшунослик фани ҳаммасини бир йула, муайян тизим сифатида тадқиқ этади ва бу тадқиқот умумлаштирувчилик, назарийтик хусусиятига эга бо'лади. Шундай қилиб, нафосатшуносликнинг фалсафий моҳиятини куриб утдик. Энди унинг бошқа фанлар билан узаро муносабатларига ту'хталамиз. Гўзылик - - эстетиканинг асосий тушунчаси. Аслида •зстетиканинг барча муаммолари гузаллик муаммоси билан у ёки бу даражада боғлиқдир. Гўзаллик нафосат оламийинг мағзи, асосий белгиси, бош хоссаси, асосий моҳиятини ташкил килади. Шу боис эстетикани гўзаллик ҳақидаги фан, гўзаллик фалсафаси ҳам деб атайдилар. Ҳар қандай эстетик муаммоининг ечимини тош^анимиз, унинг| - [ўзаллик табиатини англйганимиз сари гўзаллик янада ёркии намоён бўлиб боради. Эстетик муносабатларни эстетик объект ва субъект табиатини инъикос этар экаимиз, у ёки бу тамонларини қнрраларини ҳам мушоқада қилган бўламиз.

3. Гўзаллик — бу асосий эстетик қадрият бўлиб. уни идрок эчиш қобилияги эса эстетик субъектнинг асосий хоссасидир. Бу хусусият эстетик онг ва **унинг_асосий** қисмларига ҳам таълуқлидир. Эстетик хис-туйғу, энг аввало гузалликни хис этиш_жараёнини англатади.Эстетик орзу эса гўзалликни ипсон хоҳлаган у ёки кўп жиҳат-дан шахс ва жамият нимани гўзаллик **сифатида,идрок** эчишида' намоён бўлади. Ва ийҳоят, эстетик қарашлар гўзалликнинг табнати ва моҳияти ҳақидаги фикрларни англатади. Мутафаккурларнинг айтишларига қараганда гузаплик қақида фикр юритиш ва уни баён қилиш ниҳоятда мураккаб ва машаққатли жараёндир. Бу қийинчилик энг аввало гўзаллик тушунчасинин)-даъфатан қараганда ўзаро ҳеч бир **умумийлиги** бўлмаган турли-туман ҳодисаларнинг кенг доирасига таълуқлилиги билан боғланиб кетади. Гўзал .ижобий хис-туйғу уйғотадиган нарсани кўрсатиш анча осон. . Лекин_>^ша_нарсa иима учун гўзал эканлигини тушунтириб бериш қийин. **ГўзалликНИнг табиати** ва моҳияти ҳақидаги саволга аниқ жавоб бериш жараёнида жу_д^а кўп фикр-мулоҳазаларнинг

вужудга келиши гўзалликни умуман билиш мумкин эмаслигнда билмай, балки унинг мураккаблиги. кўп кирралигидадир. Илмий тушунчалар тизимида ҳам гўзаллик муаммосини тушунтириб бериш анча кийин. аммонини илк бор «Нима гўзал?» саволларга ажратиш билан тарихга гўзаллик тусисидан **фалсафий** таълимнинг асосчиси бўлиб кирган эди. Афлотун таълимотида гўзаллик жонли, хиссиётли ўзгарувчан нарсалар оламида ажралиб қолган абадий сифатида таърифланади. Унинг фикрича, гўзаллик вужудга келмайди ва барбод бўлмайди, бапки у вақт ва макон (ашқарисида амал қилади). Гўзаллик гуигудан юқорида табиатча молик бўлгани учун уни хис-туйғу воситасида эмас, бапки *акл* воситасида ан-лаш мумкин бўлади. Гўзаллик ҳақидаги «Афлотун юналиши» Ғарбда Фома Аквинский, Гегел ижодида. Ислоҳ Шарқда эса мусулмон маданиятида давом эттирилиб, гўзаплик ёлғиз Алдох иродасига боғлиқ қилиб ифодаланди. Мутлак рух — юя гўзаллигининг намоён бўлишидир, деб таъкидлайди Гегел. Унинг фикрича хис-туйғу қобилигига эга бўлган мутлак рух-ғоя, яъни *порлаб турган нарсанига гўзалдир*» Санъат гўзаллигининг асл маконидир. Гўзаллик узининг ифодачиси бўлган сабаб каби ривожланиш хусусиятига эга. Бу талқинда оқил мағиз бор. Мазкур таълимотга кўра, гўзаллик — бу аниқ турдаги ҳодисалар қамолотининг намунасидир. Гарчанд қамолот тушунчаси Гўзаллик тушунчасини бутунча ифода эта олмасан ҳам, бу иборадаги оқил маъно шундаки, гўзаллик ҳақиқатда *қам* мукамаллик, қамолот билан боғлиқдир. Шундай дарахт гўзалки, агар ундаги туғма белги (олма анор, анжир ва ш.к.)лари Тўла ва восита кўринса. Шундай инсон гўзалки, агар у ерда яхши, инсоний **фазилатлар** муҷассамлашган таъризда **қодаланса** ва ҳақозо. Инглиз файласуфи Д. Юм гўзаллик нарсалар сифатини **билдирмайди**, бапки нарсаларни мушоҳада қилаётган инсон руқи даражасида амал қилади, деб уқтиради. Бунда ҳар бир одам руқи ўзи белгиланган, таниган, англаган гўзалликни кўради. Юм таълимотига кўра, инсон ўзининг хис-туйғулари билан ташқи дунё ҳодисаларини баҳраманда қилади. Афлотун, Фома Аквинский, Гегел, Юм таълимотларида **гўзалликнинг** маънавий мазмундорлиги, гўзалликка инсон муносабати масала, ларини акс эттирилган. Қадимги эстетикада «улугворлик» ибораси тантаналилиги ва аҳамиятлилиги билан ажралиб турадиган нутқнинг алоҳида услубини тавсифлаш учун ишлатилган атамалар. Улуғворлик муаммоси а эстетик-назарий ёндашишни одат-да «Улуғворлик тўғрисида»ги рисола билан боғлайдилар. Уни 3 аср нотиғи Лонгин ёзган деб тахмин **ҚИЛИНАДИ. Мазкур** рисолада улугворликнинг)- инсон руҳига қандай таъсир уқатиши мумкинлиги масаласига кенг эътибор берилган, Рисола муаллифи улугворликнинг нутқ гўзаллиги билан боғлиқ кетган одатдан ташқари фикр; йр ва эҳтирослар сифатида тушуниб, у инсонга хис-туйғули таъсир этувчи, уни қувонч ва ҳайраша солувчи қув, деб **уқиради. 17** аср инглиз олими Э. Бёрк эстетик қарашларида улугворликнинг гўзаллик сифати обектга боғлиқлиги - таъкидланади. Унинг фикрича улугворлик туйғусининг манбаи — дахшат ёки шунга ўқша туйғулар қувгади-ан барча нарсалар воқеа ҳодисалардир. Бюк улугворликнинг инсон руҳига таъсир қув ҳақида гапириб, уни инсонга хис-туйғули таъсир ўқатиш шакллари ичида энг қувлиси бўлган қўниқмаслик туйғу қила боғлайди. Бюрк улугворликни гўзаллик билан ўзвий боғлиқ равишда мушоҳада этиб, уларнинг бири-бирини яқинлигини эмас. балки уларнинг қарама-қаршилигини таъкидлайди. ўза. шик қўниқмас асосидаги эстетик лаззат бахш эца, улугворлик дахшат ва қўниқмаслик туйғусини вужудга келтиради. Бошқа инглиз эстетик тадқиқчиси Г. Хоум улугворлик ва гўзаллик муносабалиги масалаларида Бёркка қарама-қарши мавқеида туради. Унинг фикрича улугворлик **гўзалликдан** қават ўзининг қўлами билан фарқ қилади ва ижобий хис-туйғулар уйғотади. Кант улугворликнинг гўзалликдан муҳим фарқи борлигига эътиборни қаратиб, агар Гўзаллик сифатдан олинган қўниқмас орқали вужудга келса, улугворликнинг қамипида миқдор тасаввури етади, деб

кўрсатили. Улар ўртасидаги фарк бу билан **чекланмайди**: гўзаллик ҳамма вақт **жозибали**, улуғворлик эса **[-ох ўзига тортади, гоқ ўзидан кўчиради ва нисбий ҳис-туғиулар кўз]** айди.

Кант улуғворлик тўғрисидаги фикр-мулоҳазалар таҳлилига алоқида эътиборни қаратади. Гўзаллик ва улуғворлик ҳақидаги фикр-мулоҳазаларни қиёсий таҳлил этиб, у шуни таъкидлайдики, гўзаллик ҳақидаги фикр-мулоҳазаларга нисбатан улуғворлик ҳақидаги фикр-мулоҳазаларда умумий қилинув даражаси анча юқоридир. Айниқса, улуғворлик ҳақидаги фикр-мулоҳазалар уни ийбикос этувчи

субъектдан жуда кўп эстетик ва ахлоқий маданият талаб қилади,

Кант улуғворлик назариясининг асосий руи униинг ахлоқий мазмунини қарор ч-оитиришда яққол кўзга

ташла-нади, деб уқтиради. У, улуғворликнинг ахлоқий моҳиятини **фавқулода** ходисалар келтириб чиқарадиган кўрқувни бартараф эшиш ва унинг натижаси бўлган ахлоқий қониқликда

кўради. Кант улуғворликни фақат инсон руҳида мавжуд деб билади, яъни упи фақат ақл маҳсули деб қарайди ва уни ёки бу ҳис-тушу шаклида қовушишга лаяқат деб ҳисоблайди.

Кантга қарама-қарши оғларок, Гегел улуғворликни, бошқа барча эстетик муаммолар қаторида, асосан

санъат

асарлари қамнида мушоқада этади. Унинг **фикрича, улуғвордик** санъатнинг тимсоили босқичи билан

кўпроқ

боғланган. Шу боис улуғворликнинг энг ёркин ифодаси—бу диний ва илоҳий санъатдир,

Гегел таълимотининг оқиллиги кўрқув қампида юқсак ҳис-туғиулар уйғотиш ҳақидаги қантча юқни ривож, қанттиришда бўлиб, бу гоё улуғворликка яқин бўлган қисалик ва қадрамонлик тушуниқчарини

қуқуртаққил отишда ифодаланади.

Ғожиалилик ва қулғилилик эстетик тушунчалари ёрдамида ҳаёт қиддиқ-лари ва туқнашувлари

бақоланади ва му-шоҳада қилинади. Улар орқали инсоннинг)- ижтимоий ҳаёт ходисаларига қисбатан

эстетик муносабати ифодаланади ва муштақамланади, Айтиш жоизки, **ғожиаллиқ** еа қулғилилик

қуқуртаққил тушунчасидан қуқуртаққил доирада амал қилади.

Ғожеалилик ва қулғилилик — ижтимоий ҳусусиятга молик тушунча қифатида ёлғиз инсонга ҳос

қанлиги. фақат ижтимоий муносабатлар қараёнидагина намоён **бўлғавлари** билан изоҳланади.

"Ғожиалилик ва қулғилилик аслида бир-бирига қид тушунчалардир, лекин бу қидлик мушлақ маъиода амал қилмайди. Ақни қайтда улар бир-бирининг маъзига синғиб, бири иккинчисига ўтиб туради.

Ғожиали ва қулғили нарсалар, воқеа-ходисаларнинг ўзаро боғлиқлиги, улар ўртасидаги қегараларнинг

қарақатқайлиги аллақачон назарий қисолалардан ва од.қ.ий ҳаёт тақрибасидан маълумдир, Халқ орасида «ғожеалидикдан қулғилиликкача масофа бпр қадамдир» деган иборанинг қенг қулланилиши беқис эмас Ғожиалилик ва қулғилилик узаро боғлиқлиги ҳастнинг мураккаблиги, қиддиқлиги, қарақатқанлигидан қелиб қикиб, уларни санъат ёрдамида яхшироқ аңғаймиз. Санъат ҳам ҳаётнинг эстетик қирраларини бақий аңғашга бирдаяига ёришгани юқ. Масалан, қиссизм, ғожиали ва қулғили юмонларнинг айрим қиррақарини ажратиб олиб, уларни маҳсус соҳалар қилоқига ўраб,

бўлиб-бўлиб юборғап эди. Бу тор қолипни романтиқлар парқалаб ташладилар, улар назарида бу воқеий олам қиддиқларга, иарсалар, воқеа-қодисаларни ғожиали ва қулғили бир-бирига қарама-қарши қуйишлар|-а тўла бўлган жўшқин эҳтирослар дунёсига айланди. Шу боис улар Шекспирни

улуғладилар. қуқи Шекспир анча олдин **ғожиали** бақий матн тарқиб|-а қулғили ва қизикчилиқлар қиритишга ёришган эди.

Санъатда ғожеалилик ва қулғилиликни ақс эттиришда реалистлар қейинги қадами босиб, улар бу тушунчаларни яқлитликда кўрдилар Кўп қолларда ғожиалилик ва қулғилиликнинг узвий қирмашиб қетшпи илдизлари иждоқор истёқдодига бориб такалади, Шекспир асарларида ғожиали ва қулғили

томоилар шу кадар чирмашиб кетганки, уларнинг бириини иккинчисиз" англаш кийиндир.

Санъат асарларида фожиалилик ва кулгилилик яхлит намоён бўлади, Фожиали ёки кулгили ҳолат инсоннинг у ёки бу хатти-харакати натижасида пайдо бўлади, бу хатти-ҳаракат турли-туман ҳаётий кучлар тўқнашуви жараёнида вужудга келади, ривожланади.

Фожиалилик муаммоси қар доим флсафий ва эстетик тафаккур эътиборини ўзига жалб қилиб келган. Фожиалилик габиати туғрисида жуда кўп мутафаккирлар фикр-мулоҳаза билдирганлар. Зеро, **фожиалиликда** воқеий ҳаётнинг чуқур зиддиятлари ва тўқнашувлари ҳаёт ва ўлим, озошлик ва зарурат, ақл ва туйғу, қонун ва бурч, шахсий ва ижтимоий хусусиятлар намоён бўлади. Санъатдаги фожиалилик ҳақида гап кетганда, санъат-даги «**фожиалилик** санъати», «фожиалилик санъати», «фожиалилик санъат тури» каби атамалар алоҳида мушоҳада қилиниши лозим. Буква санъаткорлар асарларида фожиали оҳанглар мавжудлигини жуда кўп мисолларда кўришимиз мумкин. Ҳар қандай фожиали замирида алоҳида фожеали тўқнашув ётади ва бу тўқнашув, зиддият кенг қўламлиқ, **иж-ТИМОНЙЛИК** касб ётади. Фожиалилик бу моҳиятли кучлар тўқнашувлари натижасидир. Бу тўқнашувларнинг қандай тугалланиши билан инсоният истиқболи, тараққиёт тақдирини боғланган бўлади. Бу ҳол фожиалии фалсафий жиҳатдан санъатнинг йирик турига айлантирадики, -ижодкорга инсон-ниятнинг бутун тарихи давомида ҳаяжонлантирган тўб масалаларни қал қилиш заруриятини илгари суриш имкониятини беради.

Санъатда фожиали қаҳрамонлари кўпинча ижобин тарзда тасвирланади. Қаҳрамонлар ўз даврининг орзу-умидларини ўзида мужассамлаштирган кучли, ёрқин, улугвор шахс киёфасида намоён бўладилар. Лекин, фожиали тўқнаш-сида иккиламчи, учламчи қаҳрамонлар ҳам акс ёттирилади. Масалат!, Шекспирнинг Макбет ва Ричард Б. Брехтнинг Куражонага ўхшаш қаҳрамонлари ўз тақдирлари билан томошабинда ўта зиддиятли ҳис-туйғулар илтифатиди. Уларнинг содир қилаётган мудҳиш қирқдорлари қатий иорозилиқ, айрим вақтда ҳатто воқсага жирканиб қараш руҳини вужудга келтиради. Шу билан бирга уларга ачинасан, чунки уларнинг бу ҳолга тушишига ўзлари яшаб турган муҳит, тарбия, ижтимоий шароит айбдор. дейсан. Ўсида, гўёзал инсоний **қислат-фазилатлар** уларга ҳам бегона эмаслигини англайсан.

Кулгилилик, инсоннинг дунё воқеа-ҳодисаларига муносабатларидан бири кулгилилик тўғрисида билан изоҳланади. Кулгилилик ҳам **иқтисодий-моддий**, ижтимоий-сиёсий.

маънавий-ахлоқий ҳаёт жабқаларида доимий равишда намоён бўлади. Табиат ҳодисалари ва ҳаёо инсон фаолияти натижасида кулги ўз-ўзидан пайдо бўлмайди. Айни пайтда ҳодиса кулгуга айланилш учун у ёки бу тарзда инсон билан боғаниши, улар уртаеида у ёки бу кўринишда муносабат пайдо бўлиши ўшандай ҳодисаларга инсон хатти-ҳаракатлари босилган бўлиши лозим. Воқеаликдаги кулгилилик ҳолатига фақат инсонгина кулги билан жавоб берадиган қобилиятга эга бўлиб, бошқа жонзотлар бундай қобилиятдан мақрумдирлар.

Барча тадқиқотчилар бир овоздаи кулгилилик тушунча-сининг мураккаблиги ва уни тушуниш, аниқлаш, инъикос этиш жуда қийинлигидан нолийдилар. Гап шуидаки кулги кўзғайдиган ҳодисаларнинг бениҳоят қўлиги, энг муҳими, кулгилилик қўлами ҳамда ҳеғасининг ута ҳаракатчан. Қўнимсиз ўзгарувчан бўлиши натижасида қайси нарса қачон, қаерда, қандай шароитда кулгили бўлади-ю қайси нарса қачон, қаерда, қандай шароитда кулгили бўлмайди деган саволга бир-хил жавоб бериб бўлмайди **Кулгилилик** тушунчасига берилган таърифлар, айтилган қарашлар, фикр-мулоҳазаларнинг ўта хилма-хиллиги, раиғ-баранглиғ ҳам шундадир. Кулгилиликка берилган таърифларда хилма-хиллик, табиийки, нафақат нарса, қодиса билан боғланиб қолмай, балки унинг ижтимоий мазмуни гўчаллилик ва ҳунуқлик тушунчалари билан алоқадорлиги ҳам акс ётган. Кулгилилик тушунчаси талқини ўзининг аниқ, оқил мазмунига эга бўлиб, ҳақиқатда ҳам кулгилиликка ҳос бўлган баъзи томонларини *очиқ* беради. Баъзилар Арасту фикр-мулоҳазаларига қўшилган ҳолда кулгилиликнинг

объектив асосларига эътибор қаратилар, Т. Гоббсон издошлари эса кулгилиликнинг субъектив туйғулш ишораи ишонч ҳосил қиладилар, Баъзилар кулгилиликда етук англамаганлик асосларини кўрсатар, бопсалар унда онглилик замири мавжуд эканлигини уқтирадилар. Кулги ўз хусусиятига демократик мазмунига бўлиб, у барча одамларни бир-бирига қўлуштиради. Улар кулги воситасида ўзаро тенглашадилар. Кулги **НОИНСОИЙ**, ноахлоқий иллатлар билан қўрашнинг омилкор воситасигина бўлиб қолмай, балки инсоннинг қўч-қўдрати ва озошлиги тимсоли ҳамдир. Кулги раиғ-баранг ва хилма-хил қирраларга эга бўлиб, майин **рағбатлантирувчи**, ҳушфеъл ҳазил-мутойиба ҳиссиётидан тортиб, то аёвсиз, аччиқ истехзо ҳиссиёти доирасига ҳам амал қилади. Кулгилилик турларининг турли-туманлигини аниқлаш учун қўмик ва кулгили тушунчалари моҳиятини— бир-биридан фарқлай билим мақсадга мувофиқдир. Кулгилилик тушунчаси қўмик

тушунчадан анча кенг бўлиб, ҳар қандай кўмик ҳодиса кулгили, лекин ҳар қандай кулгили нарсаси кўмик нфрас бўла олмайди.

4. Ҳар бир фаннинг инсон ва жамият қайсида узига хос амалий аҳамияти бор. Нафосаихунослик ҳам бундан мустасно эмас. Фанимиз, аввало, кундалик ҳаётимизда нафосат тарбиясини чуқур йулга қуйиш борасида катта аҳамиятга эга. Эркин, демократик жамиятимизнинг ҳар бир аъзоси гучалликни чуқур қис этакдиган, уни асрайдиган нафис дид эгалари бўлишлари лозим; ҳақиқий бадиий асар билан савияси паст асарни фарқлай билишлари, «оммавийчилик санъати»ни рад қила олишлари лозим. Ана шу нуқтаи назардан қараганда, нафосахунослик жамиятига барча аъзолари учун муҳим аҳамиятга эга.

Нафосатшуносликнинг, айниқса, бадиий асар ижодкорлари учун амалий аҳамияти катта. Чунинки, бирор бир санъат турида ижод қилаётган санъаткор биринчи галда, маълум маънода, уз соқасининг билимдони бўлиши керак. Дейлик, бастакор нотани билмасдан, мусикали асар яратиш қонун-қоидаларини, шу жумладан, мусикага ҳам тааллуқли бўлган нафосатшуносликнинг умумий қонуниятларидан бехабар ҳолда тузукроқ асар яратиш и даргумон. Баъзилар даҳо санъаткорлар қонун-қоидапарсиз ҳам ижод қилавсрадидлар, деган нотугри тасаввурга тгалар. **Ваҳоланки**, даҳоларнинг узлари қуп қолларда нафоса! назарияси билан шугулланганлар. Мисол тариқасида. Жомий, Навоий Лсонардод Винчи, Шиллер. Шоман қабил буюқларнинг номларини эслашинигузи қифоя қилади. Бадиий асарни тадқиқ этувчи олимлар, танқидчилар-санъатшунослар ва адабиётшунослар учун ҳам нафосахуносликни билиш зарур. Дейлик, «соф театр» - фақат сахна санъатининггина яхши билган санъахунос у қапчалик истеъдодли бўлмасин, юксак талаб даражасида тадқиқот олиб боролмайди, ҳатто эътиборга молик мақола ҳам ёза олмайди. Чунинки, у драматургиядан, мусикадан, услуб ва композиция қонун-қоидаларидан, бир суз билан айтганда, нафосатшунослик қонуниятларидан хабардор эмас, Натижада унинг «-аддикоти, мақоласи ски такри^и бирёклама, фалсафий умумлашмалардан холи, жун ва саёз жумлалар йиг'индисидан иборат бўлиб қолади. Нафосахуносликнинг санъатни ҳа!қ орасида ёйдиган, тарғиб этакдиган ташкилотлар раҳбарлари учун аҳамияти, айниқса, муҳим. Бордию маънавият ва мафкура соқаларига матасадди раҳбарлар нафосатшуносликдан бехабар бўлсалар, Худо урди деярлигин. Уша вилоят, туман, шаҳар ёки ташкилотларда юзаки қараганда кулгили, латифанамо. аслида эса санъат учун **фождали** ҳолатлар юзага келади. Диккатиингизни тоталитар тузум даврида бўлиб утган кулгили бир воқеага қаратмоқчимиз.

Воканинг тафсилоти қуйидагича; вилоят театрларидан бирида ёш истеъдодли режиссёр ишлай бошлайди. Дастлаб қамма иш яхши боради. Лекин нима бўлади-ю. вилоят ички ишлар бошқармасининг бошлиғи ишдан бўшатилади. Шурулар тузуми одатига қура, номенклатура одами ишсиз қолиши мумкин эмас, кичик бўлса ҳам **раҳбарлик** лавозимига уқтказилиши керак. Оқибатда уни театрга директор қилиб **юборишади**. Янги раҳбарга театрдан урнатилган иш тартиби ёқмайди-бундай ҳодат унга интизомсизлик бўлиб туюлади: қараса, актёрлар пешинга яқин гоҳ пешиндан кейин репетицияга қелишар экан. У режиссёрдан ҳамма ё соат туққиздан олтигача, ёки ундаи еттигача ишлашини. шурулар давлатида ҳамма учун иш соатлари бир хил эканини уқтирмоқчи бўлади. Режиссёр эса, актёрлар эрта, чақдан уйда, ойна қаршисида уз ролларида машқ қилишларини, бу эрга фақат репетиция ва спектакл учун қелишларини тушунтиришга ҳаракат қилади. Лекин янги директор бу ҳатти-ҳаракат ва гапларни узига қарши атайин уюштирилган исён деб тушунади: театрдан, санъат даргоҳида узига хос қонун-қоидалар борлигини ҳаёлига ҳам қелтирмайди. Натижада икки ойдан ортиқ вақт **мобайнида** актёрлар «интизомсизлиги» учун маош олмайди, иш орқага қараб кетади. Ниҳоят, юқоридагиларга бу гап этиб борғач директор алмаштиралади.. Агар собиқ милисия раҳбари озгина нафосатшуносликдан хабардор бўлганида, театрдан бунча асаб **бузарликлар** руй бермаган, узи ҳам қарнма!а кулги бўлмас эди. Бундай мисоллар, **афсуски**, бошқачароқ шаклларда ҳозир ҳам жамиятимизда учраб туради.

Дизайнчи-инженерлар, атроф-муҳитни ободонлаштириш билан шуг'улланадиган мутахассислар фаолиятига нафосат илмининг сезиларли таъсири мавжуд, Шунингдек, қорхона **раҳбарлари**, сех бошлиқ^лари мазкур қорхона ёки сехда дастгоқлар дизайнидан тартиб. деворлар рангларини, «ички гулзор»ларнинг жойлаштирилишигача нафосат қонун-қоидалари асосида бўлишини таъминлашлари лозим Зеро ушандагина иш жойида ме'нат унумдорлигининг ошиши табиий, Бунинг учун эса мазкур **раҳбарлар нафосахуносликдан** албатта хабардор бўлишлари шарт.

Умуман олганда, нафосаихунослик ҳамма учун ҳам зарур. Чунки илсини зоти бари-бир, ҳаётда тез-тез санъат асарини идрок этувчи сифатида майдонг-а чиқади. Дейлик, сиз Самарқандга «саёҳат қилиб қелгани» бордингиз. Агар нафосахуносликдан бехабар бўлсангиз, Гури Мир макбарасининг

гумбазига, **Регистондаги** мадрасалар ёнида кад- кутарган минораларга, пештоқларидаги кукна арабий ёзувларга кизиқиб қараймиз, чиройли экан деб мамнуният ҳосил қиласиз. Борди-ю, аксинча, нафосат илмидан хабардор булса Етгиз, у холда на фақат уларнинг чиройлилигини, балки гумбаз шунчаки гумбаз эмас, Худо гузаллигининг [~ рамзи эканини, «жамол» дсб аталишини, миоралар-Тангри қудратининг тимсоли уларок «жалол» дейилишини, пештоқлардаг-и гузал ёзувлар-оятлар, Худонинг белгиси «сифат» деб номланишини эслайсиз ва олаётга таассуротингю бир неча баробар кучаяди. Зсро нафосатшунослик орқали биз фақатгина курганларимизнинг шакилий гузш!ли|-ини эмас, балки айна пайтда шакл билан бир! а лнинг **фалсафий** мкхиятини ҳам идрок этамиз. Шу сабабли, фермерга ёки темир йул ишчисига, ёки гижоратчи-тадбиркорга нафосатшунослик хакида бош қотириб утириш зарур **келибдими**, деган гаплар хато ва чарарлидир. Юкорида куриб утгаширимиздан шу нарсанамалум буладики, бугунги кун нафосатшунослик фани олдида улкан вазифалар турибди. Зотан биз кураётган фуқаролик жамияти аъзоси бар жихддан камол топган, юксак нафис дид эгаси булмоғи лозим. Қолаверса, хозирги машинасозликни, авиасозликни, умуман, -саноатни замонавий дизайнсиз тасаввур этиш мутлақо мумкин эмас. Бунда бевосита техника нафосатшунослигининг аамияти катта. Бунлардан ташқарн, айниса ёшларнинг нафосат тарбиясига алоҳида эътибор бериш-аамоннинг долзарб талаби булиб бормокда. Шу боис «Кадрлар тайёрлаш миллий дастурида узлуксиз таълимни ташкил этиш ва ривожлантириш тамойилларидан бири; **«ТМММНННИГ** ижтимоийлашуви-таълим олувчиларда эстетик бой дунёкарашни хосил қилиш, уларда юксак ма'навият, маданият ва ижодий фикрлашни шакллантириш», деб аниқ белгиланган колгани бежиз эмас.

Фойдаланиладиган адабиётлар рўйхати:

1. И. А. Каримов. Истиклол ва маънавият. Т, 1994 йил.
2. И. А. Каримов. Донишманд халкимизнинг мустахкам иродасига ишонаман. «Фидокор» газетаси 2000 йил 8- июнь.
3. Гегел Эстетика в 4-х томах, том -1, Москва 1968.
4. Гулига А. Принципи эстетики. Москва . «Политиздат» 1987г.
5. Эстетик тарбия асослари, Т 1988 йил.
6. «Эстетика» Эркин Умаров Тошкент Ўзбекистон наширёти 1995.
7. «Эстетика» Сиддиқова.
8. Т. Махмудов. Эстетика и духовное ценности. Т 1993 г.
9. А. Авлоний . Талланган асарлар. 2-китоб Т. 1998 йил.
10. Т. Махмудов . Гузаллик ва ҳаёт. Т. 1997 йил.

Таянч тушунчалар

Эстетика, нафосатшунослик, нафосат, гузаллик санъат, фожеалик, кулгулилик хунуқлик , хиссиёт , гоё, дизайн.

Назорат учун саволлар.

1. Эстетика атамасининг маъноси.
2. Эстетиканинг асосий категориялари.
3. Эстетиканинг ривожланиш боскичлари.
4. Эстетиканинг шахс тафаккурининг ривожлантиришдаги урни..

2-Мавзу: ВОҚЕЛЛИККА ЭСТЕТИК МУНОСАБАТ

(2 соат) Режа:

1. Эстетик онг **тузилиши** ва таркибий қисмлари
 2. Эстетик онг ва эстетик фаолият
 3. **Эстетиканинг асосий тушунчалари**
 4. Воқеликка эстетик муносабатда бўлишнинг моҳияти
 1. Жамғирининг **нафогатли онги мураккаб тизимли, ҳаракатчан, ўзаро узвий алоқадор қатор** қисмлардан **иборат бўлади**.
- Нафогатли онгнинг турғун ва уйғун қисмлари булар нафогатли хислар, орзулар, қарашлар ва назариялардир. Улар бир-бири билан алоқадор ҳолда ўзаро таъсирда бўлганда

уларни алоҳида-алоҳида таҳлил этгандагипа бу умумийлик моҳиятини англаб олиш осонроқ бўлади.

Нафосатли ҳис-туйғулар. Ҳис-туйғулар умуман инсон онининг ажралмас қисми бўлиб, нафосатли онг еохасида алоҳида уршт тутати. Улар нафосатли оннинг асосий қатламини ташкил этиб, унинг пойцевори ҳисобланади, унинг барча жабҳаларини безайди ва бойитадн.

Нафосатли ҳис-туйғулар интеллектуал туйғулар билан бир қаторда энг олий. ижтимоий туйғулар тўғрисида мансуб. Бу ерда ижтимоий ибораси нафосатли жамият бағрида амал қилиши сингари ҳодисалар назарда тутилади. Нафосатли ҳис-туйғулар мураккаб ижтимоий ҳодиса сифатида нафосат, тўғрисида оҳанг, шакллар, тағунлик, мослик, муносиблик каби тўғрисида билан бирга шодлик, ҳайратланиш. ажабаланиш, роҳатланиш, лаззатланиш, эҳтиром, шавқ-завқ. наҳайити каби тушунчаларни ҳам қамраб олади.

Нафосатли ҳис-туйғулар шакли, намоён бўлиши ва амал қилиш жиҳатидан субъектив табиатга эга бўлиб, инсон дунёсининг бир қисмини, субъектив ноқеликнинг бир бўлагани ташкил этади. Нафосатли ҳис-туйғуларнинг мазмунини *инсоният* муайян мақсадга йўналтирилган фаолиятида ёрқинроқ намоён бўлади.

Нафосатли ҳис-туйғулар кечинмалар билан қоришиқ ҳолда намоён бўлади. Ҳақиқат, алоҳида кўринишдаги кечинмалар жараёни сифатида содир бўлади. Субъект билан объектнинг қушилиб кетиши, субъектнинг объект бағрида ериб кетishi кечинмалар ҳис-туйғуларнинг ўзига хос белгисидир. Нафосатли кечинма субъектнинг алоҳида фаолияти. хусусан, ҳаёл, тасаввур қила билан кучи билан белгиланади.

Нафосатли кечинманинг якуни-нафосатли наҳайити. Нафосатланиш инсоннинг таумий, доим психобий бўлган сезги ҳолати, яъни унинг нарсалардак, воқеа ва ҳодисаларда таъсирланишидир.

Нафосатли лаззатланиш ўз табиатига кўра маълум маънода зиддият (қодир бўлади. У ҳис-туйғуларни ҳам, ақлнинг фаолиятини ҳам, инсоннинг ҳақлиқ психомий қобилияти инъикоси бўлган бетрақлиш ҳам қамраб олади. Берақлиқ нафосатли лаззатланишда фойда ҳақидаги тасаввурларни инкор этмаган ҳолда намоён бўлади. Бивобирин, бешрақлиқ фойда ҳақидаги махсус тасаввурни-жамият, инсоният, таракқият фойдаси ҳақидаги тасаввурни ўзида мужассамлаштиради. Айни маҳалда берақлиқ узиннинг зидди бўлган очқўзлик. тўғрисида, қидиқлик, худбиллик, манфаатиарақлиқ каби ҳис-туйғуларнинг каттиқ рад этади.

Нафосатли лаззатланиш аслида жамият иалфаатлари учун содир бўлиб, у инсон психодий қуларининг эркин намоён бўлиши жараёни билан боқилиқдир. Нафосатли лаззатланишнинг инсон фаолиятининг моддий тўғрисида, муҳаббатлик қурилмалари яратиш (қонструвторлик), илмий кашфиётлар, мураббийлик, бадий ишқорлик каби барча соҳаларда эркин ижод қилишнинг рақбатлантириб туради.

Айниқса нафосатли ҳис-туйғуларнинг нафосатли диди тарбиялашдаги роли муҳим.

Нафосатли дид мураккаб ва кўп қирралиқдир. У инсоннинг фикр-мулоҳазалари, ҳуққ-атвори, ҳаққи-ҳаракатлари моддий ва маънавий ижодқорлиги намоён бўлади.

Дид ибораси одамларнинг айрим соҳаларга мойиллиқларини ифодалайди. Илмий фаолият билан шуғулланишга мойил одамни фақат дид (фаҳми) бор деб, ихтирочини ихтирочилиққа диди бор, деб гапирадилар. Шу боис дид тўғрисида инсоннинг аниқ йўналган қобилияти, воқеликнинг у ёқда бу томонларини аниқлаш кўриш маъносабати сифатида баҳолаш ўринлидир.

Нафосатли дид-воқеа-ҳодисаларнинг нафосатли сифатларини инсон томондан идрок этмок ва баҳоламок жараснида олинадиган қониклиқ ёки қоникмаслик тўғрисида орқали топади. Нафосатли дид заминида гўзалликни ҳуққликдан ажрата билиш ва ундан берақлиқ идрокланиш. лаззатланиш қобилияти ётади. У ҳис-туйғулар билан иш қўради. яъни

ҳаёт гўзалликлари ва фожеаларни ҳис эта билиш. фожеали тўқнашувларни кўплиги **вомугаяоснбликлардан** фарқлай олиш **қобилият** орқали намоён бўлади.

Нафосатли дид одамларнинг дунёқараши, ашиқса. нафосатли қарашлари орқали ёрқинроқ кўринади. Лекин нафосатли қарашлар ва билимлар ҳамма вақт ҳам нафосатли дидни ифодаламайди. Баъзан нафосатли қарапглар ва нафосатли билимлар заҳираларига эга бўла туркб, ёмон ёки ривожланмаган нафосатли дид эгаси бўлиб қолиш мумкин. Билимлар ва қарашлар дидда ифодаланиш учун улар шахс ички дуриёсига, идрок қилиш жараёнига сингиб кетиши, туғрироқи, шахспинг мустаҳкам эътиқодига айланиб кетиши лғшга.

Эстетик дид зиддиятли, у ўзида бевос-ита ва **билвосита** ҳиссий ва ақлий, якка одам ва жамилт нафоситли дидлари қарама-қаршиликлари **бирлиг**ни мужаесамлаштиради. Нафосатли диднинг мана шундай зиддиятли хусусияти ўз вақтида, Кант каби тадқиқотчиларнинг зътиборини тортган эди. Кант назарида дид-якка одамга хос бўлган туғма қобилият, дид шу қадар якка ҳодисадирки, >ТII ҳеч қандай далиллар билан инкор этиб бўлмайди. Бундан: дид тўтрисида баҳслашмайдилар деган хулоса келиб чиқади. Кант фикрича, лаззатланиш объекти ҳисобланган нафосат ҳамма учун бир хил аҳамиятлидир. Лаззатланиш муаян шахснинг ўзигагина эмас. балки ҳаммага ёқади. Даъфатак инсон ўзига ёқан нарсаларни бошқаларга ҳам ёқади деб ўйлайди. Демак, дидлар у^чун умумий ҳисобланадиган томоплар ҳам бор. Шу боис дид тўтрисида баҳслаш а<:ослидир. Канч¹ иккала мулоҳазани ҳам бир вақтнинг ўзида ҳам тлтрн, ҳам келиштириб бўлмайдиган зиддият (антиномия) сифатнда таърифлайди.

Нафосатли ҳид масаласига шахснй ва ижтимоий. якка одам ва кўпчилик объект ва субъект **муганосиблиги** нуқтаи назардан баҳо берганда Кант қарашлари аҳамият касб этади. З(:ро, якка одам ва жамият бир бутундир. Инсон ўзлигипи. жамиятда **наМОён** қилади, жамиятда амал цилади. жамиятда ўз ўрнини тонади. Якка одам ўз моҳияти жихатидан биологик мавжудотдир. Жамият якка одамлардан ташкил топади. Жамият одамларнинг миқдор **ЙИРИНДНСИВИГИНА** **англатмайди**, балки унда муайян шахс нафосатли дид намонндаси сисратида қарор тоиади. Одамларниш дидларида, қандайдир умумийлик бўлсада, улар якка тарзда намоён бўлади. Шахсншг на{юсатли диди умумийликнинг жузий ҳолда акс этиши жараёнидир.

Т^афосатли дид вужудга келиши ва амал қилншнинг ички мураблари қапдай ҳаракатга келади? Юкорида аГптанимиздек, нафосатли дид воқеликпп идрок этиш билаи боғлиқ. Идрок этиш жараёнида мавжуд воқеликнинг хаёл билан ўзига хос тўқнашувн содир бўлади, яъни нафосатли идрок :-)тилаётган нарсанинг о^зу қилинган нарсага мос келиши скимли **нафосатли** ҳиссмет-нгодлпк ва қоинқиш ба.хгп этади, мос келмаслиги зса қоникмаслик муносабатини вужудга келтиради. Нафосатли дид асосини орзу-идеал ташкил қилади.

Нафосатли дид билаи нафосатли баҳолаш ўртасида жузин ва умумий томонлар мавжуд. Нафосатли баҳолаш дид фикр-мулоҳазаларн, диднинг айнан ўзи эмас, балки унинг окзаки ифодасидир. Дид **фикр-мулоҳазаларида** ақлий томон купроқ ўрип эгаллайди. У доимо баҳолаётган нарсанинг, воқеа-ҳодисанинг англаб ўзлаштирилиши **билая** боғлиқ бўлиб. бошқаларга мўлжалланган ҳолда далилларнинг мантикий **ИсботланиПШНН** такозо этади.

Дид фикр-мулоҳазалари кўп жихатдаи ривожланган дид тушунчасига мос келади. Ривожланган дид **фикр-мулоҳазалари** ёқади-ёкмайди даражаси билан чегараланиб қолмасдан, нима ^и қади?, Нима учун ёкмайди? деган саволга жавобни қамраб олади.

III аҳс ҳаммага манзур дидга :л"а бўлиши мртн: у нафипни хуиукдан тўғри ажратиб о;шш қобилиятига ига бўлиб, фожиали ҳодисага ҳамдарлик қилиш. иулгили нарса устидан қилиши мумкип. **Бундай** одамлар ўзинннг диди, **баҳолаши**, афзал. яхши фазилатларни исботлаш **қобилиятининг** устунлигн. яъни ривожлапгап эстетик дидга эгаллиги билан бошқалардап фаркланадилар.

Ривожламагав дид эгалари одатдан ташқари, қутилмаган. қолишга тутмаган нарсаларга ниебатан ўта ишончсизлик, шубҳа, **хевфсираш** кўзл билан қарайдилар. Ривожланмаган дидни воқеликка нафосатли муносабат руҳида **Тйрбиялаш** воғитаоида ривожлаптириш мумкин. Зеро нафосат тарбисиипг вазифаларидан бирн одамларда ривожланган нафосатли дидни шакллантиришдир. Чунки ривожланмаган нафосатли дид салбий таъсирларга тез берилади, ва натижада ижтимоий ҳастга зарар келтиради.

Нафосатли онг бидан бадий онгпи **тенглаштириб** бўлмаганидек, нафосатли дид билан бадий дидни ҳам тенглаштириш мумкин эмас.

Улар бнр-бири билаи боглик, айна пайтда идрок этиш объектларнинг хилма-хиллиги, эхтиеларнинг мазмунан турличалиги билан фаркланадилар. Пафосатли дид ^{11a} бадшш дид унинг нисбнй мустақпл ;жаншш пазарда тутиш, лекин ларни бир-би)ияг қарама-қаршш қўймаглк лозпм. Зеро, бадий дид ҳамма вақт пафосатли сосланияди, ундан келиб чиқади. Шу маънола нафосатли бадий хрдисаларни идрок қилиш а баҳолаш воситаси. дейиш ҳам мумкин. Бинобарин, санъат иайдо бўлгандан бери афосатли дид бадшш дидни ривожлантирпшнпнг қудратли воситаси бўлиб келмоқда. 'ивожлапган, нозик, хилма-хпл нафосатли ва бадий диднн шакллантириш-одамларни ўзаликлар оламига олиб кирнш. яъни шахсни маънавий бойитиш, уни ҳар томонлама пвожлантириш демакдир.

Нэфосатли онг таркибида пафосатли дид билап бпрга эстетик орзу (идеал), ҳам мавжуд ўлади. Нафосатли орзу тушунчагишшг маъносни яхшироқ англаш учуп аввало орзу ушунчасининг чегаралари ва асл мазмуни хусусида сўзлаш жоиздир.

Орзу-онгнинг таркибий қисми. Онгниш¹ бошқа қисмлари каби орзу ҳам воқеликни иъикос этиш шаклидир. Орзу ўз хусусиятларига эга булиб. улар шундан иборатки бу ушунча фақат мавжуд нарсаларни шгъпоқг этиш билан **чекланиб** қолмай, балки яна има.!!Ш1> булиши керак ва бўлиши мумкин эканлигини ҳам **ифодалайДИ**. Орзу воқелик ағрида ётган имкониятларнинг **МйЪнавий-руХИЙ** инъиисоси бўлиб, у воқелик тараққиётининг [ОЙИЛЛИВЛарШШ ўзнда ифода этади. Орзуни воқелик имкониятлари тарзида инъикоси этиш у ки орзушшг ҳақиқий <:охта эканлшчши билишга ёрдам бсра,чи. Ижтимоий тараққиёт ўзида ник **вфодалавпш** тараққиётпарвар ор.чу ҳақиқийдир, аксинча тарақкистни тЧЪстатишга, узитга қаратилган орзу сохта ва зарарлидир.

Ривожланган пафосатли орзу нафосатли **ҳис-туйруларга**, уларнинг мазмунига, фикр-|улоҳаза, дид, ба,ҳо мезонларига ўз таъсирини лтказади. Лекин у кўпроқ санъат гоҳасига ааллуқлидир. Шу маънода санъат нафосатли мавқеида бўлиб, воқеликнинг ииъикос этиш дақлини олади. Санъат нафосатли орзудап ташкарида бўлиши мумкин эмас ва уида **афосатлв** орзунинг у ёки бу белгилари бево<:ита **таевврланаётган** ҳолатларда ҳам, **гуносабатлар** ба,чий ифодаяанаётгаа иантларда ҳам, уига қарама-қаршн ҳодисалар **всвирдшваётгав** найтларда ҳам ўз ўрнини дгаллайди.

Нас))ос'атлн орзу бадий ре?ка туғилаётган боскичда ҳам утганг қиёфага ўтиши ;араёпига ҳам, тайёр **нртилиб** бўлган асарда ҳам иамоён бўлади. Жамиятда амал қилаётган азмуиига қараб нафосатлн орзупию¹ хусусияти ҳақида фикр юрититп мумкин.

Нафосатли орзу муайян шахсга тааллуқли хусусият бўлнб, шахс маънавий **дунёсинИНГ** аркибий 1;исмидир. Иафосатли орзуни идрок қиладиган ва **ўалаштирадиган** шахс ўзиннинг 1ахсий хусуеиятлари билаи уни тўлдиради ва бойитади. Нафосатли орзу шахгнинг ички ётиқодига айланса. муққаррар тарзда умииг хатти-ҳаракатларпда, бадий фаолиятида ифода эпади.

Нафосатлн орзу **вафосатли онг таркибида** муҳим ў)ин тутиб, у **нафосатла** онгнинг иссий ва ак.чий томонларини, униг вжТНМОИЙ-рухИЙ қатламаларини ўзида иамоён қилади. Еафосатли орзуда нафосатян онг ижтимоий опгиинг бошқа такллари, жумладап, сиёсий ва члокий онг шакллари билан бевосита чирмашиб кстади.

Нафосатпв онпшнг яиа бир таркибий цисми нафосатли қарашлар ва назариялар бўлиб, чар аафосатли онгнинг ғоявий соҳасини ташкил этади ва улар габиат, ҳаст. санъат моҳияти ақпдагл фвкр-мулоҳазалар ва ғоялар тизимиии англатади.

Мафкура соҳасига хос бўлган барча белгплар нафосатли қарашларга ҳам тааллуииидир. [афкуравнвг барча турлари каби нафосатли қарагплар ҳам тартибга тушган, дафаътан, шдан-ўзи вужудга келмаган. балки жамиятнинг илғор памоендалари амалга отираётган нгли фаолият.чари патижасида ишлаб чиқилгандир. Пафосатли мафкурачилар воқеликнинг афосатли томонлариии, энг одатдаги пафосатли ҳис-т;т1ғу, дид, одамлар кайфнятларини чумлагптириб, қоялар ва тушуичалар тизими орқали ифодалаш қобилятига эга бўлган нгпилардир.

Нафосатли қарашлар. наг^осатли ҳис-туйкулар ва дидлардап кейинги ўринда туриб, улар)келикнинг пафосатли то.моналарипи ҳис-туйғу ёрдамида идрсж этишп, уларни

т^тп^Тйчали гглашдап олдин содир бўлади. Нафосат, олижаноблик, фожиали, кулгили, саиъатнинг оҳияти па бурчи маи-алаларини камраб олган нафосатли карашлар ва назариялар нафосатли 1ГНИНГ барча қиемларига таъсир ўтказди. Нафосатли ҳис-туйғулар, дядлар, айникса, мулар хусусиятв кўп жихатдан нафосатли назарияларга боғлиқ бўлади.

Нафосатли карашлар ва назариялар у ёки бу нафосатли ҳодисларга тааллуқли гоёлар ва ^тгунчалар, таълимотлар кўринишда намоёи бўлади. Нафосатли назарияси эс!ч;тик объекти тилайича камраб оладиган тамойилар қарағпла)]. тхчпунчалар, қоидалар, ақпдалар. биллмлар тизимидир. Иафосат иа.чарляся чантикқа, тамойшътшимларга, далил-исботларга, фалсафяЙ услубиетга асооланади.

Нафогатли асосини инсоннинг муайяя талаб ва эҳтиёжлари ташкил этади. Инсоё фаолнятянннг аяа шу талаб ва эҳтиёж табиатя бнлан **бедгиланади**, Талаб-эҳтиёж мураккаб, кўп киррали ҳодиса. Иясон **1ШГаб-9ХтвдмклараВйНГ** келиб чдкяпг ва шакллланлшя еабаблари яжтямолий тараютгёт билан узвий **боигавдир**. Ижшяоай таравдиет бллан днеоя талаб-эҳтиежлари уртасидаги алокадорлик кечадягая жараёя булиб у ерда ижтимоний таравдлёт талаб-эҳтиежсиз бўлмаслигн. лекин худди шу таравдиёт туфайли **талаб-езегийёжлар** вужудга келганлягшш иазарда тутпш лозим.

Р^шунос олимлар нафосатли эҳтиёжларни иисои **талаб-ехтиёжлариНИНГ** энг олийся сифатида таърифлаб бер1"лнлар. Чудкя **нйфосатли** эҳтиёжларида барча моддяй ва маънавий эҳтиёжлар жамлангандир. Бу дунёда мавжудотларнинг чнг аг^злиси инсон экан, гузалли!^ларни 'пцур англаш ҳам яясо)п"а хосдир.

Шу боис идсон ҳамиша гўзалликка таоша булиб яшайди. Нафогатли эхтвёж муҳиятя ана шулар билан изоҳланадн.

Нафосатли эхтлёжга ҳар томонлама. кедг нув;тая назардан **ёвдоШВШ** ушшг тор маънода талқин ё>тяляшига монелнк қилмайди. Тор маънодаги нафосатли эҳтиёж. у воқелик барча бойликлариня нафосатля идрок этиаг ва боҳолаш дхтиёжида, ипсол ўз: **фаолиятннвнг** барча соҳаларини такодшллаштиришга янтилвдшда акг этадн. Нафосатли эхтисж боигқа барча моддий ва маънаеий эхтиежларга таъснр ўтказиб т}7^ади.

Ривожланган эл,етяк зх^гийёж ҳеч вақт тайёр эцетик кадриятларди фақат ипст>мол цялиш билан **чекляяиб** қшмай, янгяликларяни яратиш, яжод қялишга **раўбатНИ** вужудга келтирадл.

Нафосатлв **фаолНЯТШШГ** асошй хусуснятларн ҳам нафос'атли **эхтнёлар** билад белшлэнади. Нафосатля фаолият идсон моадний ёки маънавий фаолиятшпшг ўзага, маў;ш булиб, унинг ба^ча шакллари иятон к.^-кз^дратя моҳиятшшнг эрқям **ифодаси** бўлиб **боргавш** сари **нафосатли** мазмун касб этаверади. Шундал қилиб. **нафосатли** фаолият **бошца** шаклларнвияг **ъинсОНИЙ.ликъ** мезолига айлаиади.

Нафосатли фаолият йисбатая бадняя фаолилтда, яъня сарф атда эиг ётозаъ ҳолда куриядая. Ш^' боис *санъит* нафосатли фаолиятиинг ихтпсосла^дган кўрявюпвдир. Инсон фаолиятинннг агл хусусиятларнни адглаш учун саиф атга мурожаат қилиш ма!{са,дга млтзофнк келади. чз^нки, оаяфат ўз табиатига к^>а ижоднп мацсадга каратялган.

Нафосатли фаолият моддвй яшлаб чиқаришнйиг барча со.ҳала]ишн меҳнат шароитларини ҳам, меҳнат самараларяян ҳам қамраб олади. **Ижтимойй** шарт-гяаровтлар меҳ>гатнннг наф<н:атли жихатлари ривожланишга хизмат қилади. Ноқулай ижтимойй шаронтлар меҳлатняяг иафосатли, нжодий табиатлнн мавх этадл.

Ишлаб чиқарлш мулятининг нафосатли жихатларшш вужудга келтнриш, ^ига ьмаънавлй кадриять мақоминя берядг дизайн (техника **йафосатшуЯОСЛИГИ**) 1-а онд расм-чнзмалар, моделлар, **безаклар** восгитасида ҳам амалга ошярнладн.

Хозирча **адабиётлар дизайнн**г я!"она, **ҳаммабоп** яхлит қоидага айланган иллшй гаъряфи яратилма]-ан. Лекин. купчилнк тадкякотчнлар дязайни бадилий-техчшк фаоллят *туралнр*, деб қарашга мойнлдирлар. Хуллас дязйи **баДНИЙ-технйК** фаолинт муҳнтнни ярэтншднр.

Лнзайнда мз'ҳандясяяк, нлмая ва бадняй фаолият коришяқ ҳолда иалюёя **бўладн**, лекин дязайн уларгшнг блрортас-ига **айланиб** қолмая. Дязайн моддний яжлаб чиқарнш муҳятини нафосатли қайта қлришга. унн ипсонлинг **маафаатларй** ва лхтиёларига мос келтнряшга хлзхат кллади.

Лнзанн саноатни лойихалаю ва ишлаб чяқаряюи уюштирнигда нарсалар-чизмалар, раслиар, моделларнинг мақсадга **мувофиқлигани** ва технолошк **фойдалилигани** ҳаёобга олнш фаолятининг ажралмас қлсшдяр, Саноатда кеиг лстеългол маҳсулотларидан. яодир ластгоҳлар ва **асбоблар** лойхалаш ва яратндг ншяда тзрли-т^ан касб эгаларя-мухандислар, технологар. яшчялар, нктнсодчялар, бошқарувчлар, рухшунослар. соцнолог-ижтямонЙгш-лослар қатдашадялар. Бу эрда ;(изайнчи-мусаяллр-лойяха ярату-вчн алоҳида >lav!>ега эга: унпвг зп.чмасига нафосатля кинматга эга бўлган дгахсз^лотляр ва меҳяат куролларшга яратяш бурчи юклангаиднр. Ишлаб чидариш бялан истоъмол, ллглаб чикарувчи бнлан нетеъмол килувчн ўрташдаги ўзаро **иунскдабатяараа уйғувлаттвряштврийб** туриш длзайнчишгяг энг муҳим вазифасядяр. **Дазайвчи** блрлялчи навбатда ишлаб чяқарнш соҳасида югкоя қадар ястеъмолчя манфаатлари томонида тзради. Иккиичидан, у игтеъмолчи, эхтиёжларнля фаол шакллятнряб ва уйғ^'илаштяряб бораля. Бу ерда дизаянчинннг эстетнк маланнтя. эстетик дидинянг табиятл ва мазм\~н ҳал қялувчн ахамият касб этизн. Дизайн санъатдан бахра оладп. Санъат билан дияайн >ртасида умумийлик бўлсада, улар эстетик фаолиятнинг икки хил турларндпр. Дизайн санъатдан қандай фарқ қилади? Аёнки, санъат бадий фаолият у ёки бу кўришшда фақат гояларгина эмао, балки нарсалар ишлаб чикаршп бнлап боғлиқ. Лекнн бу ерда нарсалар ишлаб чпқариш ёрдамчн (**қўпшмча**) вазифани бажарадл. Санъат аввало маънавий бойлнк яратшп тури, онг ва билиш соҳасидир. Бу сакъатнинг туб моҳиятияи ифодаляйди.

ДизаГш эса моддий-амалий фаолият турига киради. Днзайн маҳсулотлар санъат асарларидан фарқли равишда вокелнкнинг пнъикосини эмас. балки унинг нафосат конунларига бнпоан яратилиб, санъат амалиётининг айнан ўзини англатади.

Санъатнинг иафосатли кадрилти малум даражада фойда қадриятларига зиддир, яъни санъат асари моддийликдан кўра купроқ маънавий эхтиёжларнл қондиришга қаратилгал бўладп. Дизайн маҳсулотлари-машшшлар, бшюлар кенг истеъмол моллари ва **бошқаларда** соф истеъмол, яъни моддий ф^ЙД^ хусуғияти бўртиб туради. **Маҳсулотнинг** устетик сифати бирибир унилг лойиҳаий бурчи қай даражада нфодаланганлигв билан **белгилйнади**.

Бу ерда нарсанинг бурч вазифаси унинг ижтимоий аҳамияти, ипсон эхтиёжини қондирлш қобиляти билан аниқланади. Шундан қилиб дизайн иаҳсулотшшг нафосатли қиймати упинг мақсадга мувофиқ экаилиги билан изоҳланади. Нарсанинг фойдалилиги ва мақсадга м>ъофиқ чканлиги унинг тор маънодаги вазифа бажариш, лъпи амал қилиши даражасига тушиб қолишидан сакляйди.

Санъат билан длзайн ^ртасидаги фарқ ҳақида гаиирганда, санъат а^ари кайси моддий тизнмига мансублигидаи. қайсп муо^итда вужудга келганлигидан қағбий назар, мустацил қийматга эга эканинп таъқидлаш керак. Дизайн маҳсулоти аса наргалар тизимининг ажралмас қисми бўлиб, ундал ташқарида амал кила олмайди. Унинг **нафосатли** қиймати ҳам муайян нарса;лар тизимига қанчалик мос келити билан ўлчанади, яъни дизайнчи фаолилтнинг объектини алоҳида олинган машииа эмас, балки барча жиҳозлари. ташқи ва ички безаклари куриниш ва хаказо шаклларп билан **биргалинда** яхлит олинган машиналар ти.чими ташкил этиши шарт. **Дизайнчи лойиҳалаштирилаётпш** нарсяларпи. улар истеъмол буюмлари еки техник қурилмалар бўлмасип, нимага хизмат қилиш шакли, ранги иа бошқа томонларини 5^заро **мувофаклаштираш** лозим бўлади. Бу билан у нарсаларни яратиш ва истеъмол қплиш жараёнида инсон учуп энг қулай шароитларпп таъйшплай олндкган яхлит **нафосатли** молик нарсалар муҳитини вужудга келтиради,

Нафосатли илмий ижодшгнг ҳам нафосатли тонини ташкил қшшди. Лекин, нафолсатли омиллар ижодга таркибан хос бўлиб, унга ёрдамчи омил вазифасшш х^тайди. Жуда кўтг нлмий тадқиқотлар ва атоқли олимлар гувоҳлик беришларича, олимийннг салоҳияти, ижоднй меҳнати натижалари ва самарадорлиги ушшг нафосатли маданияти даража<:ига бевосита боўлиқ экан.

Нафосат маданияти илмий ияланишларининг ҳамма **боскичларвда** илмий муаммоларнинг кўйилиши. уларнинг ечими. олипган илмий натижаларни баҳолаш жараёнида катта ахамият ка<^б этади. Аксинча. **нафосатдя** ривожланмаганлик, лойқадлик олимшшг лжодий куч-қудратини сўндиради, нлмий-ижодпй жараёида жуда муҳим бўлган шахсий қоииқиш ҳиссидан маҳрзтч этади, аклий раипақига салбий таъсир ўтказадн. Илм-фан билан бпр томонлама **шугулланиб**, санъатдап лаззатланиш ҳиссини йўқотиб кўйган олимнинг бу

йўқотиш ақлии ва ахлоқий **сифатларига** салбий таъсир қилган ҳақида тарихида мисоллар кўп.

Олим **нафосатля** маданиятида илмий фараз алоҳида ўрин т^ади. Илмий **вафосатли** ҳис-т^ат^а билан шу қадар чирмашиб кетгаяки, уларни ҳатто назарий таҳлил жараёнида ҳам бири-биридан фарқлаш анча мудикул. Аслида, илмий фараз моҳиятап нафосатли мазмунга эга, ч^анки **фикрловчи** ипсон ҳар қапдай фикрловчи машпаидаи уцундир.

Фараз воқеликка ниобатан л^акнпдир. демак фараз ва эркинликни бир-биридан ажратиб бўлмайди. Фараз олимни субъективли **балосидан**, котиб қолган қилип-аидозлардан ҳалос қилиш к^а-чига яга. **Вокеликнинг** энг мураккаб. ўзгарувчан омилларга боклиқ бўлган ҳодисаларини билиш ва англаш зару^р) бўлганда фаразнинг қудратли кучидан фойдаланамиз.

Фараз билан бир каторда (I)аҳм-фаросат тлрали. Фаҳм-^аросат юзаки қараганда тахмин қилиш сифатИДВ кўринсада, аслида ҳақиқатни кўра олиш, яъни ДалИД-Исботга муҳтож бўлмаган нарсаларнинг объектив **бокданишви** англатади, фаҳм-фаросат-ҳақиқатни бевосита мушоҳада этишдир.

Фаҳм-фаросатсиз ижодий фаолият, ж^ат^ат^адал, бадий ва илмий фаолият ҳам бўлиши мумкин эмаг. **Фаҳм-фаросат** бадий фаолиятда ўта мураккаб ва ривожланган шаклда намоон бўлса, фанда у воқеа ҳодисаларни ақлий мушоҳада қилиш билан чамбарчас боғланиб кетади. Ойларнинг таҳлилларига к^ар^ай. илмий фаолиятда **фвҳм-фаросат** фактларни тўплаш, пазарял ва янги тзтпунчадарни шакллаштириш. эски назариядан яншига ўтиш, янги қоянинг туғилиш, ь-ешиш илмий ижод учун йўл очиш, сш-ш ички эътишўдига асосланган янги лазариллнинг ҳақиқатлигини синаб кўрил^атда чухим аҳамият касб этади.

Фаҳм-фаросат ўзидан узи вужудга келмайди. У илмий фаолият **соҳибидая** барча билими ва ҳиссий қобилияти. аввал эряшган **Таяфибасини** ишга солишга тақозо этади. Бошқача қилиб айтганда, **фаҳм-фаросат** аслида эҳтиросиз, илҳомсиз вужудга келяши. бинабарни эҳтирооларсиз ҳеч қандай бутук нарсалар яратиши ва мавжуд бўлиш ҳам мумкин эмас.

Фараз, фаҳм-фаросат. эҳтирос-илҳом нафосатли **тавсифга** эга бўлиб, улар энг «тоза» ва ривожланган кўринишда салфатга тааллуқлидир. Айни вақтда улар ижодий фаолиятнинг зару^р қисмлария сифатида фанда ўз ифодасини тоиади. Улар фанга алоҳида-алоҳида тарзда эмас, балки биргаликда, аннқ тплм воситасида г^акачади.

Илмий ижод жараёнида ҳис-туй^ат^а. шодлик, бегараз қониқишга янтялиш каби эстетик омиллар м^ат^аи.м аҳамият касб этади. Илмий ижоднинг нафосатли мазлиши қувонч, шодлик, қониқиш ҳисси қондпришга эшс, балки илмий ялланшлар натижалари ва уларга оряиш усуллария **Нфодаланади**. Донлшманд олимлар илмий изланишларнинг барча босқичларида нафосатли ҳис-т^ат^алар улкан аҳамиятга моликлигини таъкедлагаилар.

А^а:римизнинг бунж олимл. Ллберт Эйнштейл илмий ижоднинг бутун **жараёни** эстетик Р^а билан с^аторилган, *бугунга* фан олимдан «яждкор сифатлари»ни талаб қилади, деб **бежиз** таъкидламагани эди. «Ижодкор сифатлари» қаторида **тафаккурнинг** гайри табллий (парадокс) лиги муҳим ўр^ан тутди. **Райритабия**Илк доимо бадини **тафаккурнинг** белгиси булган, қадимги афсодалар ана шу **гайритабийян** мазмудни блал бонитилган эди.

Нафосат ҳис-туй^ат^а >^а еки бу илмий назариянинг (гарчи у ҳал амалиёт та/қрибасяда тасдиқланмаган ва олдинги назариялардан **зарурий**, ўз-ўзидан келяб чиқмаган бўлмаса ҳам) тўғрилшни блдлрукчи илк мезон белгиси булш мумкин, Ала шу назария **хушбичам**, к^аркам, такомил булса, олимда унип туғри, ҳақиқий эканлигига ишонч ҳосил бўлади.

Бу ерда илмий қ^арилмаларнинг тузилиш иутиммаллигя муҳам ўрил тутди. Буюк олимларнинг кўтгчилиги илмий асарларининг илмий қиймати мезонили *қурилиш* тузилшянинг, этуқлигда, яхллтлштгда кхрганлар. Олим ижодига санъатнинг ижодига самарали таъсир ҳақида Н. Бор шундай деган: саяъат бнзга тизимли таҳлил кучи этмайдиган ҳамоҳалгликлар тўрригнда эчатиб э^арадн. Шуня айтиш мумкинки. адабий, тасвирий, мусикавий санъат турларининг ифода усули қоят язилдир. Бу изчилдвр илмий ахборотларга хос бўлган анпк **таърифларда** тўла воз кечиб, кўпроқ фарлз таилига эрк берГВИ маъкул.

Энг яхши санъат асарлари ВЛМ-фав кишида **хаёл-фараз** вужудга келтиради ва яхлит, нафосат ҳис-туй^ат^ани уйпчаштиради, гайритабий тафаккур қилш қобилиятни оширадл, эркин дунёқарац бахш этади, юксак мулоқот мадалиятни шакллантирадн. хозирги фан равнаци \^ч^л муҳим аҳамият касб эхтидан қобилият-имқолиятларини сафарбар қилишга унданди.

АСОСИЙ ЭСТЕТИК КАТЕГОРИЯЛАР (Т>ГШУНЧАЛАР)

Эстетика яъни, **вафосатшувосянк** фанл ўзининг бол ва мураккаб кателэркялар тлзимяни ишлаб чякди, Булар г)‘заллк, улугворлпк, **шшшшоблдас, фожшЮЯЙШК**, кулгилнликдир. Категориялар ижтл.чояй борллк, инсол ҳаётл ггохаларишглг хар бирлда— ишлаб чиқариш, меҳлат ва ижтимоай-сиёсин фаолиятда, табиатга муносабатда, маданият, тлрмуш ва ҳоказоларда оламни эстетик ўзлалтфишшшг ўзига хос **кўРИНЙШИДИР**.

Гўзад нарса бизая ҳамиша занқлалтяради, ёркин хлот\т\булар уйтотади, кайфиятлмизни чоғ қиладл. „Ўзаллик кишида хосил қнадигая ҳис, деб ёзгап эди

Н.Г.Чернишевскпй, -- эркил қувонч. сйвган кишимвз ёнидшзда бўлгалда қалбимлзни қаядай к\“вонч билан **тўлдврш**, худди шундай чексяз қувонч туитусидан пборатдлр. Биз гўзалликнл севамиз, уня кўриб қувонимиз. севган кишимизнн курнб қандай х\7>еацд бўлсак, уии кўрнб ол-ндад хурсанд бўламнзъ.

Шундай қилиб, гўзаллик т>рли хил кўриняш ва шаклларда, воқеа-ҳодисаларда намоён бўлади, шу туфайлн улга фақат бир хилда таърлф берлш қийю. Табиатдага. жамлятдаги, клшннлг ижодий фаолиятидаги. одамлартшг бнр-бирига б\лган муногабатларидаги жамнки **юкобвй** воқеаларни, қувонч. ҳис-туйл- пайдо қилувчн, куч-қувват берувчя, канфилтпи кўтар)- вчи барча омилларни биз -- |ўзаллик д*;б аташимиз мумкян.

Ал-Хоразмий, **Форобнй**, Беруиил, Абу Али ибн Сино. Леоиардо ла Винчи, Шекспир, Галнлей каби улуг инсоилар фацат санъат дурдоналариини яратгаи б\ток истеъдод соҳнблари эмас, балки **ўзаяралаивг** илмлар соҳасндагп камолотларп. били.ч ва қлзиқишларишшг чекснзлпгн. кеиглггл бплан ҳам етук синмолар здн. Зўр ғалрат Ба шнжоатга эга бўлган бу Мазкур риеолада улугворликнинг пнсон рх-хпга қайдай таъгир **ўтказиши** мумкинлиги масаласига катта эътибор бернлган. Рпгола муаллифи улугворликпи нутц |ўзаллиги билан боғланиб кетган одатдап ташқарн фнкрлар ва эхтирослар сифатида тушуниб, у инсон ҳис-туйғуларига таъсир этувчи. уни қувонч ва хайратга солувчи куч. деб уқтиради.

ХУП аср инглиз олими Э.Берк астетик қарашларида улугворликнинг гўзаллик сингари объектга боғлиқлиги таъкидланади. Унинг фикрича. улугворлик **туйғусишнт манбаи** даҳшат ёки ҳайратомуз туйғулар кўзгатадиган барча нарсалар. воқеа-хрдисалардир.

Бёрк улугворликнинг ингон руҳига таъсир кучи ҳақида гапириб, уни иисонга ҳис-туйғули таъсир ўтказшп гпакллари ичида энг кучлиси бўлган қоникмэслик тушуси билан ботлайди.

Бошқа инглш эстетик тадқиқотчиси Г.Хоум улугворлик ва гўзаллик мутаносиблиги масалаларида Бсркка қарама-қарши мавцеда туради. Ушшг фикрича. улугворлик **гўзалликдан** фақат ўзишшг кўлами билан фарқ қилади ва ижобий ҳис-Т^Йгулар уйкотади. И.Кант ижодида улукворлик назарияси янада рипожлантирилди. У улугво])лик!;а лететиканинг бошқа тчтиунчалари тизими доирасида қараб, гўзаллик ва улугворлик барча ўхшашликлари ҳамда фарқлари билан бир бутун умумийликка эга экашши асоелаб берди. Унинг фикрича, п’заллик ҳам, улутворлик ҳам кўпол, шф «ройда маъиосидаги манфаатдан ҳоли бўлиб, ҳамма учун умумий аҳамиятли» мақсадга мувофиклик ва зарурлик тасаввурларини ўзида мужассамлапггирга нд и р.

Кант улутворлпк тўтрисидаги **фикр-мулоҳазалар** тахлилига алокида эътиборни қаратади. Гўзаллик ва улугпор-ч ик ҳақидаги фикр-мулоҳазаларни киёсий тахлил этиб. у шуни таъкидлайдики, гўзаллик ҳақидаги фикр-мулоҳа.ча-'ларга пиобатан улугворлик ҳақидага фикр-мулоҳазаларда у^тумий кслишув даражаси анча юкоридир.

Кантга қарама-қарши ўлароқ Хегел улурворликни, бопгқа барча эстетик муаммолар қаторида. асосаи ашъат асарлари ааминида мутггоҳада этади. Ушшг фикрича, улугворлик санъатнинг астетик хусусияти билан кўпроқ боғланган. Шу бош; улугворликнннг энг ёркин ифодаси — бу диний ва и.юхий санъатдир.

Чсрнишевскийинг қарашларпга кўра, улугворлик табиий ҳодисаларга ҳам хос эстетик тушунчадир. Масалан: оддий шамолдап бир печа км марта кучли бўлган бўрон улугвордир, пасткаш ҳисоб-китоб »а интилишлардяи юя];арра ггучли бўлган севги улугвордир.

Улурвор.ЛИК (-ифатига эга бўлган нарсалардан лаззатланиш ўша нарсаларнинг еифатига боғлиқ бўлмай, балки улардан лаззатлаиаётгаи иисоннннг **тарбиясига** ҳам боғливдир.

Қахрамонликда улугворликка хос астетик ва ахлоқий сифат тўла намоён бўлади. Халқ фидоинлари. элу юрт жонкуярларининг қиёфалари бир вақтнинг ўзида ҳам улугворликни, ҳам мардоналикни намоён қилади.

Қахрамонлик том маънода одатдан ташқари носб, нодир, кам учрайдиган ходиса бўлиб топилади. Лекин у кундалик ҳаётда оддий шароитда эпг содда. ҳамма амал қиладиган ахлоқий қоида-қар доирасида ҳам содир бўлиши мумкинлигининг ўзи улугвор аҳамият касб этади.

Алишер Навоий назидида™ қахрамонлик, мардлик, улугворлик ҳалол меҳнатда. яхпги ахлоқий ақидаларга доимий тарзда амал қилишда ўз **ифодасини** топади.

Улугворлик санъатда ҳар томонлама ифодаланади, чуқи у санъатнинг барча қўринишлари **л^ч^и** асосий мавзудир. Шубҳасиз. **сан^ат**нинг турли шаклларида улугворлик хилма-хил тасвирланади. қахрамонлик дostonлари, лирик дostonлар, қахрамонлик фожиаси, қахрамонлик мусиқа асарлари. меъморчилик каби санъат асарлари улугворлик мавзуини бадиий ўзлаштириш жараёнида нужудга келгандир.

Демак, турли эстетик ходисалар бир вақтнинг ўзида жамиятда мавжуд бўлади ва бу хилма-хиллик инсоннинг руҳий ҳолатига таъсир кўрсатади, ҳамдаунинг маънавий. руҳий камолоғи кўрсаткичи бўлиб бораверади.

Муносабат фалсафий тушунча маъносидан ў.чаро ҳаракат ва ўзаро таъсир дeмакдир. Лекин ижтимоий ҳаёт жабҳасида пaмoёи бўладиган ҳар қандай ўзаро ҳаракат, ўзаро таъсир **муносабатни** англатавермайдн. Ингоний муносабат-субъект ва объект ўртасидаги ўзаро ҳаракат бўлиб, у йўналғилик мaҳиятга эга бўлади. Шу маънода воқедаликка иафосатли муносабат субъект билан объект ўртасидаги ўзаро ҳаракатнинг ва ўзаро таъсирининг махсус туридир,

Нафосатли объект нима? Аслини олганда. нафосатли бўлмаган нарсиларнинг ўзи йўқ. Муайян шарт-шароитда ҳар қандай нарсa, воқеа-ходиса нафосатли табиатга эга бўлиб. нафосатли муносабат ва нафосатли баҳо объектга айланиб қилиши мaҳшин. Лекин улар маълум талабаларга жавоб беришлари керак: биринчидан. аниқ ҳис-туйғу, сезги-идроқ қобилияти ва имкониятига эга бўлиши; иккинчидан, у ёки бу воқеа-ходиса инсоний алоқалар ва муносабатларга киришнб, ижтимоийга аҳамият касб этиши керак. Шундагина муайян воқеа-ходиса нафосатли муносабат объектга алланади, нъни у ўз қадрини топади. У ёки бу воқеа-ходиса одамларга хизмат қилиб, муайян ижтимоий бурчи адо этиш тушунчасини топиш қадрият атамаси билан изоҳлаймиз. Баҳолаш эса воқеа-ходисаларнинг қадрини ёки ижтимоий аҳамиятини аниқлашнинг махсус шаклидир. Инсоннинг воқедаликка нафосатли муносабати аслида воқеаликка баҳр **беришнинг** алоҳида тури, **в^н^еа**-ходисаларни иафосатли қадрлаш усулидир.

Борлиқдаги воқеа-ходисаларнинг бирлиги ва хилма-хиллиги, мувофиқлиги, ҳамоҳатчилиги каби туб ҳаётнинг алоқалари нафосатли объект асосидир. Воқеа-ходисалар, нарсалар фақат инсоний манфаатлар доирасига **кириб** олгандан кейингина ўзининг нафосатли аҳамиятига эга бўлади.

Нафосатли объектнинг зарур томони, нафосатли муносабат **субъектидир**. Нафосатли субъект-ўз таркибида жамиятнинг зарур бўлақларини бириктирган, турли соҳаларда моддий-маънавий фаол иш олиб борадиган ижтимоий гуруҳлар ҳамда айрим шахслардан иборат жуда мураккаб ижтимоий ҳосилдир.

Нафосатли муносабат-субъект билан объект ўртасидаги ўзига хос алоқалир турли билан **таъсирланади**. **Ўзгалликни** идрок этиш жараёнида тодир бўладиган ўзаро ҳаракатлар нафосатли муносабат заминидир. **Рухшунослик** кўрсатиб берганга кўра. эстетик идрок этишининг хусусияти идрок этилаётган нарсаларнинг шакли билан изоҳланади. Нафосатли муносабатнинг натижаси нафосатли баҳолаш мaҳияти, **варса-буюмлар** **ифодалавади**. Масалап, курси ёки хонтапта нафосатли баҳолашнинг шакли бўлган материал. уни қайта ишлаш, тараф са қисмлари мутаносиблиги унинг амалий ўрни. яъни имага **мўлжалланганлигига** қиёс қилишдир. Овқатга нафосатли унинг шакл ва мазмуни мутаносблигида ўз ифодасини топади. Ёки инсонга нафосатли муносабатда бўлиш ҳам «гасон шахси маънавий мазмунининг инсон хатти-ҳаракатлари ва ҳулқ-атвори шаклига **мутаносбликда ифодалайди**.

Нафосатли муносабатда ҳис-ҳаяжонлар махсус ўрин эгалайди. Ҳис-ҳаяжон эстетик муносабатининг барча поғоналарида амал **қилиб**, лаззатланиш, ҳаяжон хушҳаётли билан яқуллашади. Нафосатли лаззат **мураккаб** руҳий ҳолат бўлиб. ўзида бутун бир ҳаяжонлар

туркумипи, фараз қилишпи, хилма-хил таассурот ва тасавурларни бирлаштиради. Нафосатли **муносивбат** ҳалжоплар билан бирга ўз ичига аклий жиҳатларни ҳам қамраб олади. Бунда нафақат нафосатли **муносабат** объекти, балки нафосатли туйқулар »а кечипмалар ҳам таҳлил ва фикр - мулоҳаза мавзуга айланади.

Нафосатли англап **объектив** дунсга нисбатан бўлгам инсон муносабатипинг субъектив •шмондир. >" ижтимоий онг таклларида бнри-сифатида ахлоқий онг. ҳуқуқий онг, диний онг. фалсафи!! онг - каби ижтимоий ходш:а.1ар билан бир қаторда туради. Ижтимоий ҳаст ижтимоий онг барча шакллариинг умумий пойдеворидир.

Нафосат-маънавий-рухий ҳрдисалар мажмуи бўлиб, улар шкtimoий ҳаёт заминида вужудга келадиган нафосатли ҳис, дид, фикр, орзу, қараш. назария тизимини англатади. Нафосатли онг нжтимоий ҳаёт ламинида унинг билан мутаносиб тар.^да **ўзгарнб**, ривожланиб, такомиллашиб боради.

Нафосатли англаш жамият ҳаётида гзрухий манфаатлар ифодаси тарзида ҳам намоён бўлади. Лекин бу ҳрл жамиятнннг турли соҳаларида турлича. масалан, мафкура гоҳасида нафосатли қарашлар. орзу-умидга муносабатларда ўзига хос акс этади. Рухий-маънавий соҳаларда эса гурухий маффаатларга нисбатан анча мустақил тарзда намоёи бўлади. Бу ҳол ҳар бпр якка одамнинг аииқ ҳис ва дид эгаси сифатида намоён бўладиган ижтимоий ва биологик хусусиятлари билан боРЛИҚДҚр. Гурухий манфаатларда ҳис-t\tp\^ ҳам сезилиб туради, лекин асосан у ма<)журанинг қисмлари эстетик орзулар, қарашлар. назариялар таъсирн кучига қараб **белгиланади**.

Нафосатли онгнинг нисбий мустақиллиги кўршишларпдан **бири-ворисийликдир**. Ч/ки янги нафосатли қарашлар, гоьлар, назаримлар бўш ерда вужудl^а келмайди. Улар жамиятшшг олдинги нафосатли ва бадий равнақи натижасида жамланган ҳлсси ва аклий ҳосилалар, билимлар заҳирасипинг давоми гифатида амал қиладилар. Ворисийлик нафосатли онгинг барча кафосаТЛВ қарашлар па назариялари]^а, иафосатли дид ва ҳнс бўғипларига

тааллуқлндир-

Нафосатли англаш ёхуд онги жтимоий ҳаёт инъикоси бўлиб, ягамият ҳаётида муҳим ўрин тутаети, унга ҳар томонлама таъсир ўтказаети. Жамият тараққиётида бирор жаба, нарсая, зарра йўқки, улар нафосатли днд, орзу қарашлардан четда қол!^ан бўлсин. Нафосатли онг моддий ишлаб чнқариш ва маънавий бойлик яратишдан озик олнбпша қолмай. Аиничоғда уларга жумладан. сиёсат, ахлоқ-одоб, дин, фалсафа, фан соҳаларига ҳам бсвосита таъсир ўтказаети.

Нафосатли англаш нжтимоий онпшнг мах<ж^ шакли Шфатида нафосатли фаолият билан узвий ботлиц бўлиб, нафосатли фаолият жараёнида шаклланади ва қарор топади. Нафосатли онг аслида нафосатли фаолият маҳсулндир.

Нафосатли онг бадий онг билан чамбарчас: боғлиқ. Улар бир-бирига яқин тушунчалар бўлсада, айпан бир маънони англатмайди. Нафосатли онг воқеликни бугун борлигича идрок этиб, қайта ишлаш жараёнида вужудга келса, бадшш онг санъатни яратиш ва идрок этиш жараёнида намоён бўлади. Бадий онг бадий асарлар тизимида ифодаланса. нафосатли онгнинг акс этиш кўлами анча кенг булиб, у одамларшшг меҳнат фаолиятида, унинг натижаларида, моддий ва маънавий қадриятларда ўз ифодасини топади.

Пафосатли онгнинг ижтимоий онг шакли сифатидаги **кўринишда**в нкка одам нафосатли онги куруниши фарк цилади. Якка одам нафосатли онги-аниқ бир шахс онги, маънавий дунёсишшг бир цисми бўлиб, кенг маънода у ҳам ижтимоий мазмун касб этади, яъни ижтимоий ҳаёт жараёнида шаклланиб, ривожланиб, жамият маҳсулига айланади.

Нафосатли онг билан якка одам нафосатли онги ўз субъектjарига эгалик жиҳатидаи ҳам фарқланадилар. Ижтнмонй табақалар. катламалар, глтуҳлар, миллатлар, элатлар, халқлар нафогатли онг субъекти сифатида намоёи бўлса нкка одам, нафосатли онгнинг субъектв -- муайян бир шаходир.

Нафосатли онг ва якка одам нафосатли онги ўз мазмуни жиҳатидан ҳам фарқланади. Жамият иафосатли онги ижтимоий ҳаётдаги Вафосатни тўла қамраб олади. Якиа одам нафосатли онги эса фақат бичта шахс маънавий дунёсидаги нафосатли соҳани ўз ичига олади. Якка шахс еафосатли онги ижтимоий нафосатли таркибида ҳаракат қилади. яъпи у билан ички боклиқликка зга бўлади. Уларни бир-биридан фақат илмий-назарий таҳлял қилиш орқали айрим ҳолда олиб кў()иш мумкии.

Таянч таълиқлар

Нафосатли муносабат, нафосатли онг. Нафосат туйпги. Нафосат дид, Бадиий дид, Нафосатли фаолият. Нафосатли қараш, Нафосатли назариялар.

Тақрирлаш учун саволлар

1. Воқелик нафосатли муносабат нима?

2. Нафосатнинг тузилиши ва унинг номоён бўлиш хусусиятлари?

3. Нафосатнинг таркибий қисмлари нималардан иборат?

4. Нафосат ва а.маллий фаолият нима?

Адабиётлар

1. Каримов И.А- «Жамиятимиз мафқураси халқни-халқ, миллатни-миллат қилишига хизмат этсин: Т., Ўзбекистон-1998 йил.

2. Аристотел. По этике. Т., 1980 йил

3. Махмудов Т. Гўзаллик ва ҳаст. Т., 1977 йил.

4. Умаров Э. Эстетика. Т., Ўзбекистон 1995 йил.

5. Йўлдошев С.А. Аниқ фалсафа. Т., 1999 йил.

6. Комилов П. Тафаккур қарвонлар. Т., «Маънавият» 1999.

3-Мавзу: Санъат ва унинг эстетик моҳияти.

Режа:

1. Санъатнинг келиб чиқиши ва таракқиёти.

2. Санъат ижтимоий онг шакллари билан узаро алоқаси ва узаро таъсири. (Санъат ва ахлоқ, санъат ва дин, санъат ва сиёсат.)

3. Санъат турлари ва уларнинг узаро алоқадорлиги ва нисбий муштакиллиги.

Санъат бу - воқеликни бадиий тимсоллар воситаси билан ижтимоий ақс эттириш, ишни кўзини билиш ва маҳорит кўрсатиш жараёнидир. Ҳар қандай ишнинг ўзи ва у талаб қиладиган маҳорат даражаси маъноларда қўлланилади.

Санъат бу — инсон ақл идроки меҳнати билан вужудга келган, ижод қилинган нарсалар. Санъат инсон фаолиятининг ижодкорлик турини англатиб, ҳар бир санъат асарида шахснинг ўзига ҳос истеъдоди номоён бўлади. Санъат объекти бўлиб бутун ижтимоий ҳаёт ўзининг ҳилма ҳил кўринишлари билан майдонга чиқади, унда кишиларнинг юриш туриши марказий ўрин тутди.

Санъат жуда қадим замонлардан, меҳнат таракқиёти натижасида номоён бўлади. Меҳнат жараёнида инсон тафаккури камол топди, гўзаллик қулайлик ва фойдалилик тушунчалари кенгайди. Синфий жамият вужудга келиши билан эҳса ижтимоий таракқиётда катта ўзгаришлар содир бўлди: ақлий меҳнат жисмоний меҳнатдан ажралиб чиқа бошлади. Бу эҳса фан ва санъат ривожиди муҳим аҳамият касб этади. Профессинал санъат ва санъаткорлар шу даврда пайдо бўлди. Санъат эҳса ўзининг специфик қусусиятини, синфийлигини номоён этиб, ҳуқумрон синфининг идиалогиясини тарғиб этувчи қучли қоявий қуролга айланди лекин шунга қарамай омма орасида етишиб чиққан истеъдодли ижодкорлар меҳнатқаш ҳалқ оммасининг орзу истаклари, уларнинг гўзаллик ва ҳуджбинлик, олийжаноблик ва инсонпарварлик ҳақидаги тушунчаларни ифода этувчи асарлар яратди. Ҳалқнинг турмуши ҳулқ ва одатлари, ютук ва мағлубиятлари уларнинг асарларида ўз ифодасини топди. Ҳар бир даврда мавжуд бўлган анашундай санъат ҳаёт гўзалликларини тасвирлаб, одамларда юксак қислат ва фазилатларини камол топтирди, уларни тенглик, озодлик биродарлик, ёрқин келажакка интилиш йўлидаги қурашга даъват этди.

Санъат тарихий таракқиёт жараёнида ҳамиша ижтимоий эҳтиёжларни қондириб келган. Санъат ижтимоий ҳаётнинг мураккаб, рангоранг

муносабатлари билан алоқадор бўлиб, у бир вақтнинг ўзида ҳам меҳнатнинг алоҳида тури, ҳам ижтимоий ишлаб чиқаришнинг махсус соҳаси, ижтимоий онгнинг бир шакли, ўзига ҳос билим соҳаси, ижодий фаолиятнинг бир кўриниши сифатида амал қилинади.

Санъат биринчи навбатда ижтимоий онг шаклидир, унинг бошқа барча тавсифлари анашу сифатидан келиб чиқади ва шу таҳлилга асосланади.

Санъат ижтимоий туркум жараёнлари билан боғлиқ. Буни кадимги одамларнинг моддий ва маънавий бойликлар яратишда яни ўзларига маъқул, ўзларига хуш келадиган нарсалар яратишга бўлган иштиёкларида яққол кўзга ташланади. Ижтимоий турмуш санъатнинг ривожланишига бевосита таъсир ўткази борди, кейинчалик эса ижтимоий тузилмалар фалсафий диний сиёсий қарашлар, ахлоқий қоидалар, маънавий қадриятлар орқали ҳам таъсир ўтказиб борди. Санъат ижтимоий ҳаётнинг мустакил бир соҳаси бўлиб ўзига ҳос қонуниятлари, вазифаларита кўра у алоҳида жамият бирлигини ифодалайди. Санат жамиятнинг барча томонларига таъсир ўткази, ижтимоий онгнинг барча шакллари билан алоқага киришади, ҳаётнинг турли жабҳаларида одамлар фаолият олиб боришларини рағбатлантиради. Санъат билан ижтимоий ҳаётни боғлаб турадиган жуда кўп воситачи ҳалқалар мавжуд ҳар қандай бадиий ҳодиса -- муайян асар, услубий йўналиш бўлсин, улар вужудга келиши ва ривожланишида диний, ахлоқий амалларнинг таъсир кучи даражаси билан белгиланади, баҳоланади, ўлчанади.

Санатнинг тараққиёти ёки таназзули, унинг у ёки бу тури кўринишининг еркин ифода топиши аниқ ижтимоий муносабатлар табиатига, муайян гуруҳий кучлар нисбатига, мафкуравий ҳаёт ҳусусиятларига, жамиятда шахс эгаллаб турган мақомига боғлиқдир.

Санъатнинг жамият ҳаётида нисбий мустакил амал қилиши ворисийлик қонуниятининг номоён булиши билан боғлиқ. Ворисийлик фақат санъатга ҳос бўлган ҳодиса эмас. Ў ижтимоий онгнинг ҳамма шакилларига таъъллуклидир. Ворисийлик жамият моддий асоси билан боғлиқ бўлган сиёсий ва ҳуқуқий онг соҳаларида кўпроқ номоён бўлади.

Санъат бадиий асар йиғиндиси бўлиб, уларда воқеани бадиий инкор этиш - бадиий услуб, бадиий усул эса бадиий ижодий қонунлар асосида рўй беради. Усул тушунчаси услуб тушунчасидан анча олдин пайдо бўлган. Бадиий услуб мазмуни билан таркибий бирликка эга ҳамда муайян шакл қисмлар бирлиги ва нисбий мўтадиллигини тақозо этади услуб тушунчаси шакл ва мазмун ички боғликлиги билан ҳам изоҳланади. Услуб шакл ва мазмун орқали номоён бўлар экан, у бирор ижод усулини танлаб олади. Бадиий услуб ижод усулидан мустасно тарзида амал қилолмаганидек, ижод усули ҳам бадиий услубсиз ифода топа олмайди.

Иясод усули - воқеаликни бадиий баҳолаш ва умумлаштириш қоидалари, бадиий услуб эса шакл яратиш қоидалари йиғиндиси бўлиб, бадиий услуб моҳиятини англаш учун ижодий усул ҳусусиятларини тушуниб олиш зарурати пайдо бўлади. Ташқи ва ички нафосат ҳамоҳанглиги, меер

туйғусининг беҳатолиги, яхлитликнинг тугаллиги каби бадиий усулнинг туб белгилари ҳисобланади.

Услуб мустақил мақомга эга бўлсада, муайян ижодий усулдан келиб чиқади. Битта усул бир неча усуллар орқали ифода топади. Навоий, Машраб, Қодирий, Ойбек, Чўлпон, Абдулла Орипов, Эркин Воҳидов кабилар ҳилма ҳил бадиий услуб соҳиблари асарлари.

Бадиий услуб тушунчаси бирон бадиий асарга, айрим бир ижодкор ижодига у ёки бу жанрига нисбатан қўлланилиши мумкин.

Бадиий услубнинг асосий шакли сифатида якка услуб ва муаллиф услуби кўпроқ ўрин эгаллаб бормо.

«Якка услуб» «Умумий услуб» дан ажралмаган ҳолда номоён бўлади. У ёки бу умумий услуб - жанр ҳусусиятларига хос белгиларни энг истедодли санъаткорлар ижодларини таҳлил қилиш жараёнида кўриш мумкин. «Якка услуб» да бадиий тил, оҳанг, вазн, бадиий тузилма ва оҳанг бирлиги билан белгиланади. Санъаткор бадиий услуби томошабин, ўқувчи, эшитувчи мустақил фикрлашга йўналтириш, унда бетакрор завқ шавқ уйғотишдир. Муаллиф фикри равшан, равон ифодаланса услуб ҳам сайкал топиб боради.

Бадиий усул тушунчаси кенг маънода ижод йўллари ва воситалари тизимини англатади. Баджий усул санъаткор воқеяликни ифодалий тасвир воситалари ёрдамида умумлаштирилишн, баҳолаши жараёнида асосланадиган ғоявий - эстетик қоидалари мажмуидир.

Бадиий усул тарихий мазмунга эга бўлиб, санъат турларининг бадиий ижод йўналишлари билан боғлиқдир.

«Бадиий усул» ва «Бадиий ижод йўналигилари» тушунчалари бир - бирига шу қадар яқинки, баъзан уларнинг чегаралари кўзга ташланмайди. Санъат тарихида классицизм, романтизм, танқидий реализм, янги реализм каби бадиий йўналишлари айна вақтда ҳудди шундай бадиий усул турлари мавжуд бўлишини тақозо этади.

Романтизм ижодий усул - йўналиши Франсиа инкилобидан кейин ижтимоий сиёсий ва маънавий ҳаётда содир бўлган туб узгаришлардан сўнг вужудга келди. Романтизм моҳиятини Буржуа воқеялиги юзага келтирган ярамас, ғайриинсоний ақидаларни рад қилиб, унинг ўрнига инсон кадр қимматини ўрнатиш ташкилэтади.

XIX -- XX аср биринчи яримида бадиий ижоднинг танқидий реализм усул -йўналиши санъат турларининг деярли барча жабҳаларида кенг ва теран номоён биўлди. Мазкур усул йўналишнинг қарор топиши жараёни мураккаб ва зиддиятли тарзда содир бўлди, унинг давомида аввалги санъат соҳиблари етиша олмаган эстетик воситалар янгича сайкал топди.

Эстетик орзу билан ҳаёт ҳақиқатининг монанд келиши реализмнинг барча шаклларига ҳосдир. Реалист санъаткорлар ўз эстетик орзуларини ҳаёт

ҳақиқати орқали қарор топтирадилар, улар ижодида нафосат ва ҳақиқат бир - бири билан қовушиб кетади.

Санъат турлари санъатга ҳос бўлган умумий белгиларга эга бўлган ҳолда уларнинг ҳар бири: адабиёт, меъморчилик, мусика, тасвирий санъат ва шу кабилар ўзига ҳос кўринишда номоён бўлади.

Санъат турлари ўз тасвирий — ифодали воситалари тизимида эга. Адабиётда сўз; тасвирий санъатда - ранг, ёруғлик, чизик, нур - соя ; мусикада -оҳанг, маком, вазн ; ҳайкалтарошликда ҳажм, ўлчам ; меъморчиликда -мутаносиблик тизимига амап қилинади.

Санъат турлари бир - бирининг ўрнини боса олмайди : уларнинг ҳар бири мустақил ўзига нодир ва бетакрор бўлиб, воқеликнинг бир томонини акс эттиради.

Бадий ижод турларини ҳилма ҳиллиги, улар ўртасидаги умумийлик ва хусусийлик уларни туркушлаш заруриятини туғдиради - - туркумлаш санъат қонуниятларини билишнинг ва уни ўрганишнинг муҳим воситаси бўлиб хизмат қилади. Санъатни ҳозир фазоли, вақтли, фазоли — вақтли кўринишлари бўлиб ўрганиш таомилга кирган. Фазоли кўринишларга - тасвирий санъат, ҳайкалтарошлик, чизикли расм, амалий санъат ва меъморчилик; Вақтли кўринишларга - бадий адабиёт ва мусика; Фазоли - вақтли кўринишларга - театр, кино «ойнаи жаҳон» киради. Санъат ҳодисаларининг аниқ туйғули киёфасини акс эттириши ёки акс эттирмаслигига қараб тасвири ва тасвири бўлмаган кўринишларга ҳам эгадир. Тасвири санъат ва ҳайкалтарошликда ҳаёт манзаралари воқеликнинг ҳис туйғули киёфасини яратиш орқали номоён бўлса, адабиёт ва мусикада ҳаёт манзаралари фикрлар ва туйғулар оқимини умумлаштириш асосида акс эттирилади.

Санъат турлари идрок этиш жиҳатидан ҳам ҳар ҳил кўринишларга бўлинади, улар кўз билан кўриладиган асар бўлиб, томошали санъат турлари деб аталади. Уларга тасвирий санъат ҳайкалтарошлик меъморчилик бадий фото асарлари киради. Тиарт санъати ҳам томошали, ҳам эшитиладиган санъат туридир.

Фойдаланиладиган адабиётлар рўйхати:

1. И. А. Каримов. Истиқлол ва маънавият. Т. 1994 йил.
2. И. А. Каримов. Донишманд халқимизнинг мустақам иродасига ишонаман. «Фидокор» газетаси 2000 йил 8- июнь.
3. Гегел Эстетика в 4-х томах, том -1, Москва 1968.
4. Гулига А. Принципи эстетики. Москва . «Политиздат» 1987г.
5. Эстетик тарбия асослари. Т 1988 йил.
6. «Эстетика» Эркин Умаров Тошкент Ўзбекистон нашриёти 1995.
7. «Эстетика» Сиддиқова.
8. Т. Махмудов. Эстетика и духовное ценности. Т 1993 г.
9. А. Авлоний . Талланган асарлар. 2-китоб Т. 1998 йил.
10. Т. Махмудов . Гузаллик ва ҳаёт. Т. 1997 йил.

Таянч тушунчалар

Ижодкорлик ,истеъдод, тасвирий санат - ранг, ёруғлик, чизик, нур — соя , муסיқада - оҳанг, мақом, вазн , ҳайкалтарошликда - ҳажм, ўлчам , меъморчиликда - мутаносиблик .

Назорат учун саволлар.

1. Санъат тарихий тараккиёт
2. Ижтимоий турмушнинг санъатнинг ривожланишига бевосита таъсир.
3. Санъатнинг турлари.
4. Бадиий ижод турларини .
5. Санъатнинг жамият ҳаётидаги урни.

4 - Мавзу:

БАДИЙ АСАРИ ЭСТЕТИК ИДРОК ҚИЛИШ ВЛ ЭСТЕТИК ТАРБИЯ

Режа:

1. Бадиий асарни эстетик идрок этиш хусусияти
2. Эстетик тарбия. Унинг асосий йўналишлари ва воситалари
3. Халқ эстетик пхтиёжи ва бадиий дидини юьталтиришшиг **доязарблиги**

Идрок мазмуни кенг қамровли тушунча бўлиб, мавжуд барча соҳаларга дахлдор саналади. Идрок ўз навбатида нарсаларнинг ўзига хо<: хусусиятларини тафаккур орқали талқин этишда қамда турли хил мупосабатларни **ўргаяишда** инсопга кўмак беради. Шунингдек. идрок жараёнининг тўғри шаклланиши ақлий **тараққиёғниНГ** асосий омили ҳамдир. Бир сўз билан айтганда. идрок-предмет ва ҳодисаларнинг яхлит қиёфасини акс эттириб, у ноқсликни ингон еезгп аъзоларнинг таъсири орқали **белгиловчилик ва бошқарувчилик** имкониятларни намоёи қилади. Мазкур мулоҳаза идрок борагидаги умумий фикрий ифодаласада, идрок хусусий кўришда ҳар бир соҳада ўзиш хос тарзда намоён бўлади. Бироқ, идрок образларни ташки оламдаи оддий нусха сифатида кўчирмайди, балки изланувчанлик, фаол ҳаракатлар патшқасида к<ага келади. Зсро. ахлокий идрок ҳам. ижтимоий идрок ҳам. фалсафий идрок ҳам, биологик идрок ҳам. р^ий идрок ҳаи ва шу сингари идрок иштирок қиладиган соҳалар ўзларинишг тадқиқот доираларидан туриб воқеликка **муносабат билдирадилар**. Инчунун, бадиий идрок ҳам ижод жараснларида памоём бўла боради.

Моддий **буюмларни** идрок этишдан фарқли ўлароқ, бадиий идрок жа[>аёнлари ўта талабчанлиги билан ажралиб туради. Н<ч-аки, юкорида таъкидланганидек, бадиий идрок ижодий жараён билан боўлнк тарзда иамоён бўлиб **боради**, Мабодо ижод жараёнп тўхтаса. бадиий идрок ҳам шу онда якуп топади. Нхуд содда қилиб айтганда, китобхон бадиий асарни ўқиб тугаллагандан сўнг унинг ушбу мавзуни идрок этишга бўлган кейинги ҳолати ҳам тугаллаиади. Китобхон энди бошқа бир бадиий жараснни ндрок отишга «тайёргарлик» кўради. Аввалги асарда олган тааоеуротларини янги асардаги мапжуд воқеалар тафсилотига қўлламайди. Зсро, <>тган кунлар* романидаги воқоалар тафсилоти "Шайтанат>даги вокнала}) тафсилотига мутлақо мос келмайди. Бадиий ижоддш идрок этиш пг;^ жихати билан моддий нарсаларни идрок этишдан фарқланади. **Холбуки**, моддий предмет аксарият ҳолларда ўзгармас ва айни пайтда кншида доимо бир хил таассурот крлдиради. Бадиий асарни бадиий тарзда идрок циш натижасида инсон воқеликка теран кўз билан назар ташлашга, мавжуд муаммоларни нозик туйқулар ёрдамида ҳал этишга ҳаракат қилади.

Шунингдек, бадиий идрок фавқулодда ў:(га)]у>чан хусусиятга эга бўлиб, у ҳеч қачон бир ойда тўхтаб қолмайди. Вундай ҳолатни бадиий асарни қайта ўқиш жараёнида куяатипт мул!кин. Масалан. Тохир Маликнинг «Шайтаиат» кнгсасини оладиган бўлсак, ундаги Асадбек образи кншнлар тасаввурида ҳам ижобий. ҳам салбнй қахрамон сифатида гавдаланади. Шҳига кў}>а, айрим топфа ўқувчилар Асадбекнинг қилмншларини қораласалар. бошқа бир китобхонлар унинг «марҳаматини» яхшиликка йўядилар. Энг ажаблаларлиси шупдаки, у қахрамоиларни салбим ёки **нжобий.ликка** ажратишга ҳеч ким тўсқинлик қилмайди, аксинча, китобхон уларни бадиий идрок қобилиятларига кўра фарқланди.

Чунончи, бадий идрок ижод жараёнининг баҳолаиғ меъзони ва айна пайтда ижодий жараёнга кўмак берувчидир. Чупки ижодкор бадий асарни яратишдан аввал ўз олдига асар воқеаларининг тафсилотини калласида пиштиб боради ва уларни муайян режага солади. Мазкур жараён бошлангандан сўнг ижодкор унинг истисноидини ишга солиб асар қаҳрамонларига «жон» кўргашига ҳаракат қилади. Лўғарда ижодкор мазкур жараёнда оғизлик қилса ёхуд воқеалар ечимли бадшга қиёфалар билан тасвирлай олмаса, бу асар китобхонанинг назарида четда қолиб кетади.

Шунингдек, шахснинг руҳий оламига таъсир этиш, уни бадий-нафосатли жиҳатдан юксак даражаларга олиб чиқиш нафосатли идрокнинг асосий муаммоларидан ҳисобланади. **Мазкур** муаммо эса ўз навбатида иншнинг воқеликка ҳиссий-ақлий **мувосабат** ҳамда унинг **нафосатли** тарзда идрок этиш қобилиятига, асар қаҳрамонларининг кечинмаларини ҳис қилиш лаёқати ҳамда уларни оғли тарзда мушоҳада этиш маданиятига эга бўлмоқи лозим. Шунингдек, бадий идрокнинг мазмунига дахлдор бўлган бадий қадриятлар яратилиб жараёнига замонавий-тарихий боғичлардан қолиб қолган ҳолда нафосатли назариялар асосида муносабат билдирмок мақсадга мувофиқ саналади. Негаки, бадий асар миллат раvнақи учун қандай ҳисса қўшади, у миллат бадий тафаккурини ўстиришда қандай аҳамият касб этишини тўғри ағламок учун ҳам нафосатли назарияларга мувожаат этиш ўрили бўлади. Ваҳоланки, ана шу жиҳатларга кўра бадий идрок инсоннинг ҳаётга нисбатан бўлган қизиқишини доимо қучайтириб боради ва ўзи ҳам шу асосда ривожланади.

Мазкур ҳолатлар бадний идрокнинг¹ нафосатли идрокдан айри ҳолда мавжуд бўлмаслигини белгисидир. Хўш, унда нафосатли идрок қандай ҳуш-увсаниятларга эга? Нафосатли идрок ҳам бадний идрок сингари назарий ва амалий аҳамият касб этадиган тушунчадир. Негаки, нафосатли идрокни тадқиқ этмай туриб, бадий ижод назаринсини тўлақонли тарзда ағлаб этиш ҳамда санъатнинг шикимий табиатини очиб бериш мумкин эмас. Зотан, «Нафосатли»ни «санъат», «бадийет», «шафосат» тушунчаларини мазмунан бойитиб боради. Инчунун, нафосатли идрок масаласи тўғрисида-тўғри инсон нафосатли тарбиясида дахлдорлиги боис инсон ва жамият, инсон ва давлат, инсон ва табиат ўртасидаги муносабатлар ривожидан сезиларли таъсирга эга. Чунки, нафосатли идрокнинг ўзига ҳос хусусияти аввало, бадий ижоднинг табиатига ҳамда санъатнинг ижтимоийлик моҳиятига таъсир кўрсатиши билан белгиланади. Иккинчидан, нафосатли идрок қонуниятларини тадқиқ қилиш санъат ва бадий ижод мазмуни ва моҳиятини тўлақонли тарзда намоён қилиши учун имконият яратади. Бир сўз билан айтганда, нафосатли идрок моҳиятадан инсонни воққилиқни бадий образлар орқали узлаштириши билан намоён бўла боради.

Шунингдек, нафосатли идрок жараёнларида нафосатли масофа ва шу сингари бошқа омилларнинг ҳам сезиларли таъсири мавжуд. Маълумки, санъат тўғрисидаги барчаси ижодкор ва томошабин оғзидан ўтгандагина қадриятга айланади. Хусусан, томошабин бадий асар билан яқиндан алоқа қилиб бориши натижасида бадий жараснга тўғридан-тўғри таъсир кўрсата олиш мумкин. Шундай экан ижодкор ҳоҳлайдими-йўқми томошабиннинг диди билан ҳисоблашишга мажбур. Ана шундай талабларни ҳис қилган ижодкор агар у драматург бўлса саҳна безакларидан бошлаб токи актёрларнинг қилаётган барча ҳатти-ҳаракатларига синчиклаб назар ташлайди, уларни лўтибор билан қўзатади.

Асарларида рангнинг идрок этиш мураккаб жарасни ҳисобланади. Бу эса инсондан оғзат асарига нисбатан оғли муносабатда бўлишни, ҳаттоки, рағишнинг миллийлик хусусиятларига ҳам эътибор беришни талаб этади. Зотан, рангнинг идрок қила билиш томошабин тасаввурининг асоси санъатда памоон бўлади. Бу эса ўз навбатида асарини тўлалигича идрок этишнинг муҳим таркиби саналади. Бу борадаги фикрларимни бироз қенгрок тарзда баён қилиш мақсадида ҳайкалтарошлик санъатига мувожаат этилиши лозим деб топдик.

Маълумки, рақсом бирор-бир мавзудаги асарни истаган ҳажмда қилиб бориши мумкин. Масалая, табиат манзарасининг тасвири ҳақ катга, ҳоҳ қичик ишлапишидан қатий назар томошабин уни табиат гўзаллиги (ёқп ҳунуқлиги) тарзида идрок қилади. Негаки,

томошабин уни узоқдан томоша қилиб бир маъно укса, ўша агарни яқиндан томоша қилишга мўлжалланган ҳайкалтарошлик асари ҳам намоён қилиб ўзга бир маънони англайди. Қнзиқарли томони ш^идаки, мазълр сат.ат турига хос шундай асарлар борки, уни фақат узоқ масофадаа томоша қилиш билан унинг маамуни ва моҳиятини тўлақонли тарзда идрок эта олиш мумкии. Пойтахтнинг «Марказий хиёбошида Соҳибқирон Амир Темурга бағтмлаб урнатилган сдгорлик ҳайкали шундай хусусиятлари билан ажралнб туради. Агар ҳайкални оқшом пайтида узо)фоқдан томоша қилсангиз Жаҳонгир Темурнинг (.•алобати, улуғвор сиймосн ўзининг бўн-бастини кўрсатади. Аксинча, уни яқиндан томоша қилиш натижасида бундай хусусият пайдо бўлмайди. Гаи ҳайкалнинг хажмн *вя* кўламининг кап-алигида ҳам эмас. Зотан, Соҳибқироннинг мазкур ҳайкали кичикроқ қилиб ишланган тақдирда бизга юқоридаги мазмушш бера олмайди.

Театр асариини томоша қилпш жараёнида ҳам ана шундай хрлат кўзга ташланади. Томошабин бир пайтгшнг ўзида ҳам сахна безакларига, ҳам актёрларнинг кийимларига, уларнинг ҳатти-харакатларига синчкоплик билап назар ташлайди. Ва бу ҳолатларининг барчасини нафосатли тасаввури орқали мутаносиб холга олиб келишга ҳаракат қилади. Ана шуларни хшюбга олгаи холда ижодкор асарни ТОМОШабннга кўрсатаднган таъсирида нафосатли часофанинг аҳамиятшш ҳисобга олишга интилади.

Нафоеатли идрокнинг шаклланиш жараёни тадришйДНК асосида ривожланиб, маълум бир кузатувлардан сўнг намоён бўла боради. Холбуки, у ҳеч-бир даврда ўз-уздан тайёр холда гпаклланиб қолгаи эмас. Итюн саиъат асарини нафосатли идрок этишп билаи бир пайтда ўзининг маънавий эҳтисжипи ҳам қондириб боради. Ана шу эҳтиёж пировардида унипг турмуш ташвишларини биров бўлсада енгиллангтиришга, ҳаётнинг мураккаб сўкмоцларидан матонат билан ўтнб боришга кўмак боради ва янгиликлар яратишга уйдаиди. Зеро, нафосатли идроки тарбиялангав инсои НавоийНИНГ «Ҳамса»сидаи бунёдкорлнк туйғуларини, Қодирнийнинг «Утган купларшдан вафодорликни, Чўлпон шеърятидан ватанга бўлган мухаббатни, Лбдулла Қаҳҳор ҳикояларидан тубанлик, пнсткатлик, тилёғламачиликки қарши нафрат туитуларини, Чустий шеърптитдан баҳорий кайфиятни ҳис: этиб боради.

Нафосатли идрок хусусиятлари тўгрпгида гапирар экаимиз, аввало, бадий асарни нафосатли идрок этишдаги билиш жараёнларининг ўзига хослигига зътиборни қаратморимиз лозим бўлади. Бу эса ўз напбатида бадий ас^арни идрок этиш билан илмий асарни идрок г^тиш орасидаги (парқни белгилаб беради. ("анъат асарини идрок этишнинг ўзига хослиги гпундакн, санъаткор ўз ижодий фаолиятиви амалга ошириш режасини олдиндан белшлаб олади. бадий тўқималар ёрдамида «номоддий» нарсаларни «моддийлаштиради», яъни китобхонни кугилмагап ҳодисалар билап учраштиради. Шунга кўра, асарларишшг пазифаси моҳиятан инсоннтшг нафосатли эҳтиежини крндириш[а қаратилган бўлади. Ана шу жиҳат билаи асарини хиссии-аЕўлий идрок этиш, илмий-назарий асарни идрок қилишдаи срарқ қилади. Зеро. илмий асарни тушуннш учуи уқтачи аввалп, мазкур соҳага доир билимлардан хабардор бўлмоғи лозим. Иўкса, бу асар уишг учун мутлақо қизнқарсиз ҳамда туп^арспз бўлиб қолаверади1т. Бадиий асарнинг моҳиятини билига ски ушшг мазм\тши ўзлаттириш учун мазкур жараённи махсус ўрганишга эҳтиёж сезилмайДИ. Негаки, инсоннинг нафосатли идроки табиатан кўра ижодий жараёнга яқин бўлиб. бу ҳолат инсон камолотининг барча погоналарида иттирок қилади.

Шунингдек. ижодкор бадий асарни иратар экап. аввало, идрок қилувчида агар қапдай тааесурот қолдириши. асар қай тарика ўцунчида туғёнийлик кайфиятларини уйғота олиши ҳақида ўилайди. Асариини идрок қилипт натижасида юзага келган кайғ^фиш. ачиниш, жунбушга келиш. завқлаиш сингари ботиний хрлатлар ўз иавбатида птахгий «Мен»иннг юзага келипгига сабабчи бўлади.

Қолаверса, бир томондап, нафосатли идрок жа{>аёнида идрок қилувчи (томошабин, ўкувчи, китобхон ва ҳоказо) воқеликда кечаётгаи н^араёнлар ҳақида ма-ълу^яотга эга бўлади. БуларНИНГ барчаси пировардида санъат асарини хиссий-ақлий идрок этиш учун замии яратади. Испан нафосатшуноси Хосе Дртегга н Гассет (1883-1955) ўзининг <-Санъат дегуманиаасияси» номли китобида санъатни яратиш жараёнлари, унинг инсон салоҳиятига тутёнли таъспри ва айни пайтда уни заифлаштирувчи хусусиятларп ҳақида етарлича хулосалар чиқарган эдн. Жумладан. чинлкам бадий агарни хигтий-ақлий идрок ки.пни

орқали инсон юксак аъмоллар (идеаллар) с-ари интилиши, эзгулик ва ҳақиқатнинг ғалаба жилиигига ипюнч хиссини ҳамда қалбида жуибушга келган гўзал хиссиётларни намоён қилиш имконига эга бўлишини таъкидлаган эди.

Шуни таъкидлаш лозимки. ижодкор асарни икки қуринишда мураккаб ёинки содда тарзда фодалашга ҳаракат қилади. Айримлар асардаги мураккаб жараёнварви ўзининг НЦЛНЙ-ХШХВЙ ндрок этиш қобиляти билан тезда тушуниб этади. Шунинг учун бу тоифа китобхонлар ктароқ фалсафий назмундаги китобларни мутолаа қилишни хуш кўрадилар. Бошқалар эса содда. жўн тарзда ёзилган асарлари ўқишга мойилднрлар. Аммо, ҳар қандай ҳолларда ҳам асар ўзида мафкуравий рояларнинг муайян жиҳатларини мужассам этишини ҳисобга оладш'ан бўлсан, бундай ҳолатларни англаб олнш пчун идрок қнлувчининг бу хусусда етарлича билвмга эга бўлинш ҳамда ақлий-хиссий идроки камол топгап бўлиши талаб этилади. Вугунги кун ВИТобхошнинг олдига қўйиладиган талаб ҳам айнан ана шулардан иборат. Зеро, экстеримицик руҳдаги китоблар, миллат равнакига раҳна солувчи кинофилмлар, ёвузлнкка бошловчи ранг-баранг адабиётларшшг замиридаги мафкуравий ва **шявий** мақгадларни фақатпша **ақлий-хиссий** идрокнинг росмона тарбияси орқали **фош этиш мумкин.**

Умуман олганда, бадий идрок ҳам. нафосатли идрок ҳам моҳиятан кишиларнинг хиссиётларини тарбиялашда, ҳаёт қувончларидан баҳраманд бўлшоДа, жамият **муносабатларида** гўзал фаолият олиб **боришларида** муҳим аҳамият касб этади.

Ҳар бир халқ, миллат, дпвлат ўз **фуқаролари** орасидан буюк кашфиётчилар, юксак истеъдод сохиблари тенги йуқ санъаткорлар этишиб чиқишини орзу қилади ва шу улуғвор мақсад сари интилади. Бу **габинийки**, ўз-ўзидан юзага **келмайдн.** Унинг учун аввало, фуқароларда маънавий-маърифий, **ахлоқний-нафосатли** жиҳатдан тарбияни, миллий ва умуминсошга қадриятларга ҳурмат туйбуларини мгакллантириш лозим.

Бутун ўзбекизон ҳуқуқий-демократик давлат. эркин, фуқаролик жамиятини барпо этиш йўлидан бормоқда. Ҳозирда амалга опшрнлаётгав барча ишлар, ишлаб чиқиладиган дацурлар моҳиятан инсонпарвар жамият фуқароспнинг тарбияси масаласига қаратил'ан, Зотан. юртбошимиз таъкид-чаганларидек, «эркин фуқаро онгли яшайдиган, мустақил фикрга эга булган шахс маънавиятини камил топтириш бизнинг бош миллий ғоямиз бўлитн зарур.»

XX ағр қапдай ном билан аталигпидан қатий назар, буюк кашфиётлар асри сифатида тарихда муҳим из қолдирди. Бу асрда инсон аввалги даврларга қараганда узииипг юксак салоҳиятини ннмоён қилншга муайян маънода эришди, дссак муболаға бўлмайди; замонавий кўрннишдаги шаҳарлар буиёд этди, кўркам, **салобатли**, осмонўпар бинолар барпо килди, эҳтиёж учуп аарур бўлган моддий иеъма'ларии ишлаб чикди. АЙни иайтда ана шуларнинг барчаси инсон **тафаккуриннвг** маҳсули саналади. Тафаккурни тўғри йўиалтириш пга бсвосита тарбия масалалари билон бок/шц шарагн. Иафосатли тарбия апа шу жараёнда тафаккурни **гўзаллаштирншга** ҳизмат қплади.

Мамумки, **тарбиянинг** бош вазифаси инсон борлимшинг камол топтиришдан иборат. Зеро. ҳуқуқий, **ахлоқий**, иқтисодий, «иёсий каби қатор тарбия шаклларишшг барчасида инсон масаласи ётади. ларнинг ҳар бири ўз тадқиқот доираларидан келиб чиқиб инсон **тарбилсшта** у ёки бу тарада таъсир кўрсатади. Ёзу борада нафосатли тарбия-шахснинг дидини, **тушунаряни**, тасаввурларини муайяп воситалар орқали **тарбшшШШШ** ўз зи.чмасига олади. Шунингдек, тарбия олувчи ўз навбатида ана шундай **тврбвяга** амал қилувчи **бўлЯПШ** лозим. Шундай экан, нафосатли тарбил назарияси табиат ва инсои ўфтасидаги нафосатли моҳият орқали изоҳланэди ва шахспнг ҳаёт **фаоляятнга** чуқлрроқ назар ташлашга ундайди.

Таъкидлаб утилганидек, нафосатли тарбия ўз-ўзидап пайдо бўлиб, ривожланадиган «микроорганизм» эмас: ва айна пайтда бирдан тўхтаб қоладиган «механизм» ҳам эмас. У сскип-аста ипсон томонидан орттирилган ҳаётний тажрибалар, кўникмалар, билимлар орқали **Швклланиб** боради. Иккинчидаи. нафосатли тарбия ижтимоий тараққиётшшг муайяп жабҳаларида ағшқ мақсадларга йўналтирилгап фаолият спфатида иш олиб боради. Бундан ташқари тарбиянинг мазкур пшкли айрим кишиларнинг ёхуд бирор-бир гуруҳларнинг т'рли хил фаолиятлари натижаснда юзага келиши мумкип.

Нафосатди тарбия моҳлятига кўра. инсопий аъмол (идеал) билан боглиқ бўлиб, мазкур аъмол эгаси бўлган шахс **бошцалйр** ораснда нафис дидга, покиза туйғуларга эгалиги бнлан **ажралиб** туради. Маълумки, птахс ижтимоий тараққи«тиинг турли хил жабҳаларида итптирок этиши

баробарида бевосита маакур ти.Я1мда фаолият олиб боради. Пировардида шахо бу билан ижтимоий тараққистнинг нафосатли субъектига айланади. Шунга кўра, айтишимиз мумкинки, жамиятда лшастган бирор-бир шахс нафосатли жараёнлардан четда турмайди, аксинча. ўзининг муайян ҳаттп-ҳаракати билан мазк>р жараёнларга у ёки бу даражада таъсир кўрсатади. Нафосатли **тарбиянинг** мақсади аиа шундай та-ъсирларни гўзаллик, улуғворлик, нафосат асоснда йўналтиришдаи иборат.

Чутюнчи, **нафосатли тарбияни** шакллантириш **жараёнларида** нафосатли равақ масаласи ғоятда **долзврблиги** билан ажралиб туради. Пас|юсатли равақ гоҳида инсоннинг ўзигагипа дахлдор бўлган омиллар орқали, гоҳо унга тегишли бўлмаган татпқи кучлар таъсирида юзага келади. **Шундай** бўлсада. нафосатли равақ моҳиятан иншшганг мавжуд эканлигидан далолат беради. Зеро, ҳар икки ҳолатда ҳам инсои ўз тириклишни намоён қилади. Бу эса ўз навбатида инеоншшг вокеликка иисбатап **билДИраётГВВ** нафосатли **мгуносабат** орқали изоҳлапади.

Шуни таъкидлаш жоизки, нафосатли тарбия бадий тарбия билан доимий тарзда алоқада бўлиб келади. Бирок, бу «нафосатли тарбия бадий тарбия билан бир ҳил маъно касб этади» деган гап эмас. Негаки, бадий тарбия ижод жараёнидаги ранг-барангликлар оламини инсон томонидан нафосатли тарзда англаш ва ўзлаштиришнинг бир қисми, ҳолос. Нафосатли тарбия эса-жамиятда маънавий муҳитни пайдо қилишга кўмак берувчи муҳим унеур бўлиб. у инсон дидини шакллантирувчи. рнвожлантирувчи ҳамда ана шу орқали инсонни жамият **муносабатларига** яқинлаштирувчи кучдир.

Инчунун, тарбиянинг нафосатли шакли ижтимоий **зжараёнларда** лштирок этар экан, у ўз навбатида киншларга жамиятда олиб борилаётган шқобиЙ пшларга нисбатан давқланиш, демократик **муносабатларга** нисбатан қизиқиш туйғ^сини уйғотишни ўзининг асосий мақсадн деб билади. Шуинг учун ҳам нафосатли тарбиянинг пировард мақсадм инсон маънавий оламини бойи^'ншга қаратилган бўлмоғи лозим.

Нафосатли тарбиянинг вазифаси шидан иборатки, у инсонларни янгиликлар яратишга ундабгина қолмай, айнн пайтда уларни нафосат тамойиллари. 1'ўзаллик талаблари асосида ривожлантиришга ўз>гатади ҳам. Негаки, инсои дунёга нафосатли қараши бой. т>Т1гулар ва диди **тарбияланган** ҳолда келмайди. Лқсинча, бу **кўникмаяарня** вокеликни кузатиши, ўрганиши ва улардан тегишли ҳуло*:алар олиши натижасида юзага келади. **Пировардда** инсон ана шу тл1гулар таъсприда ўзи уч^н мутлақо янги бўлган оламини кашф этади. Шундай экан. ўз-ўзидан маълумки, мазкур заруриятни терап англаган инсон жамиятнинг ижтимоий тараққийига қўшилмасликка, унга бепа]>ио **Муносабатда** бўлишга маънан ҳаққи йўқ. Айтиш мумкинки. инсон яшар экан, у янгиликлар сари интилиши, замонавий **бшгамларни** эгаллаши, дўстона **муносабатларни** тагакил этиши, Гшлим олигани зарурий та.чабдир.

Хширда **нафосатли** тарбиянинг кўлами тобора кенгаймоқда. Шунга кўра. нафосатли тарбия ўз олдида талайпша улуғвор **вазифаларни** кўйган;

— кишиларда санъат асарларн. бадий ижод намуна.ларни нафакат фаол ўзлаштириш балъп. уларнинг нафосатли моҳиятиш англаш ва баҳолаш қобилиятии **тақомиллаштириш**;

—жамият аъзоларининг ижодий имкониятларини намоён қилдириш ва улардан фойдалана билишги ишонч **туйғусини** уйқотиш;

табиат ҳамда жамият ижтимоий **зжараёнларига** соф туйғ>" билан муносабатда бўлишга ва уларни равақ топтириш йўлида астойдил фаолият олиб бсэрнит кўникмаларини ҳосил қишиш;

—ўтмиш маърифий меъросимизга ҳурмат ҳиссини уйғотиш, миллий к>P5P, миллий ифтихор туйруларини шакллантириш ^гу^ замин яратиш:

- ижоднинг барча турларини тараққий **этириб** жаҳонга юз тутиш ва уларни миллат манфаатлари л^чун наф келтирадиган томонларини таршб қилпгага ундашдек долзарб вазифалардир.

Кўрвниб турибдики, нафосатли тарбиянинг чинакам вазифаси нафосатли т^^й^у ва нафосатли диднинг стнсон барча фаолиятларида устувор **бўлишни** таъмин этиш билан изоҳ.ланар экан. Шунинг учун ҳам **нафосатли** тарбия ўз вазифасини тўлақон.ш равишда инсоний муносабатларга, ушнг имкониятларига **сингдириб боргандапша** яқун топади. Зеро. буптти к>Т1да жампатимизда инсон **фаолЕятини бошқариб** боршдан кўра. ушбу жараёни

инсоннинг ўзи тапшил этиши кераклигига катта эътибор қаратилаётганлиги гундан далолат беради.

(Санъат моҳиятан инсоннинг **хис-туйғуларига** таъсир кўрсатишга қодир бўлган муҳим жараён ҳисобланади. Шунинг баробарида, у инсонни доимо ўзига жалб итиб келган. Санъат инсоннинг эҳтирослар ва туйғулар оламига сингиб бориб уларни йиглатади, кулдиради, ўнлашга мажбур қилади. Шунинг учун бўлса керак санъат барча даврларда инсонга ҳамроҳ бўлиб келган.

Мийлумки, эҳтирослар, туйғулар, кечинмалар инсоннинг тирик мавжудот эканлигидан далолат беради. Мазкур **жараёнларнинг бошқариш** асоси эса унинг воқеликни кузатиши ва баҳолай олиши билан **белгиланиди. Санъатнинг** «бир нарсани яхши ишлаб чиқаришдан иборатдир», — деб билган таниқли жаҳид мутафаккири профессор Абдурауф Фитрат санъат ва унинг инсонга кўрсатажак таъсирини тўғрисида мулоҳаза юриш, тундай деган эди: «Буюк бир шодлик кўрган киши ўзининг шод туйғуларини бошқаларга билдириб, пудлиппиш орттиради. Улуғ бир қайғуга учраган эса, ўз дардини бошқаларга ўтказиб, ўзини овутирган бўлади. Мияси юксалмаган боладар санъатдан хабарсиз кишилар шодли-қайғули туйғуларини сакраб, ўйнаб, иулиб, йиғлаб, талпиниб жонлантирадилар, очикка чиқариб бошқаларга аниқлатадиларда, санъат: >галари; н:а турли товар (материал) лар ёрдами билан ўзларининг туйғуларини жонлантириб майдонга чиқаради. Шу йўлда бошқаларни ўз туйғулари билан туйғулантиришга тиришадилар. Бориндаги ҳар бир ҳариса шунинг томонидан идрок қилинар экан, призмасидан ўтиб янада лаззатланиш обектига айланади. Бироқ, бу жараёнда маънавийлик, хусусан, нафосатдор тушунчаларни қадрият тушунчаси билан қориштириб юбориш мақсадга мувофиқ эмас. Қадрият билан боғлиқ масалалар ҳаётнинг энг асосий мавзуси бўлиб ҳисобланадиган ва улар борлиқ, жамият, нарсалар, воқеалар, ҳодисалар, инсон ҳаёти, моддий ва маънавий бойликларнинг аҳамиятини кўрсатиш учун қўлланиладиган тушунича бўлиб ҳисобланади. Нафосатли тушунчалар (гўзаллик, ҳушқилиқ, улғуворлик, тубанлик, фоживалиқ, қўлуқилиқ) эса ўз навбатида инсонга яқиндан таъсир кўрсатиши билан ажралиб туради.

Шунингдек, ижобий фазилатлар, бадиий-нафосатли аълолар (идеаллар) инсон ҳаётининг мазмунига кўрк бағишлайди. Тарбияда аниқсиз, ахлокий ва нафосатли тарбияда ҳаётнинг мазмуни ва мақсади муҳим аҳамият касб этади. Гоҳида мақсад мавҳта тушуничага айланиб шахснинг табиатига мўлақоқ зид бўлган ҳолатларни келтириб чиқаради. Пиравардида инсон бундай мақсадларнинг таъсиридан зарар кўради. Яшашда мақсад ўз гўнаҳкорлиги маънавларини қондиришга қаратилган, пайти келганда бирининг иомини сотиб бўлсада эҳтиёжини қондиришга зўр берувчи кимсалар ана шундай ҳолатга тушиб қоладилар ва нафақат ўзларига балки ён-атрофдагиларга, ҳатто жамиятга буюк зарарларни олиб келадиган. Ҳаётини муносабатларни ижобий ҳушқилиқ-атвор билан йўғрилмаганлигини бу каби ҳолатларни юзага келтирадиган асосий сабаб деб билиш мумкин. Буглиги кун эса инсонлардан мақсадлар, тўғрисида, шўлар ва (қирлар уйғунлигини ҳамда оламнинг гўзаллиги билан бирга унинг мураккаблиқларини) эпати ўтишни талаб қилмоқда. Зотан, бу миллий маъқуранини шакллантиришдек долзарб назифани тераи ҳиг этишда катта аҳамиятга эга. Негаки, «маъқуранини шакллантириш жараснида авваламбор, мамлакатни бугунги ҳаёти, ўтмиши, келажиги, бутун тавдири учун қайғурадигани. Ватан қисматини ўз қисмати деб биладиган кенг жамоатчиликнинг илғо») дунёқараш ва таъқурига асосланиши лозим» (Ислом Қаримов) дейилиши бежиз эмас.

Ана шундай жараёнларни амалга оширишда санъат асосий восита бўлиб ҳизмат қилади. Зотан, санъат нафақат гўзаллаш, балки жамиятдаги ва инсоний муносабатлардаги жамики иқир-чиқирларгача бадиий кифолар орқали акс эттиришга ҳаракат қиладиган. Бир сўз билан айтганда санъат инсонга энг яқин ва айти пайтда уйдан ажралмайдиган ҳарисадир.

Замонавий инсонни нафосатли жиҳатдан тарбиялашда санъатнинг муҳим восита сифатида ўрни шу билан белгиланадики, агар инсон ўзининг нафосатли туйғуларини лўқсатди, ижобий томонга йўналтира олган бўлса, бу унинг келажакда буюк ишларни амалга оширишига кўмак беради. Бироқ, туйғуларни хали шаклланиб улгурмаган, нафосатли диди рисоладагидек тарбия кўрмаган одам мавжуд ҳаётини қийинчилик ва ташвишлар қаршида ожизлик қилиб қолади па патижада сў гаяш таъсирини тушиб қолади. Ана шундай салбий ҳолатларнинг пайдо бўлмаслигини учун ҳам санъат ўзини тобора инсонга яқинлаштириб боради. Чўнакам

санъат инсонни ана шундай салбий ҳолатларга тушиб қолмаслигини кафолатлайди. Шунингдек, шахнинг нафосатли тарбияеини санъат воситасида амалга оширишнинг афзал томопини икки ҳушيارлик билан ифодалаш мумкин. Бирипчидан, санъат ижтимоий англашнинг боюка шаклларига қараганда инсонга бирмунча яқинроқ ҳамда тезроқ тавсир кўргата олиш имкопига эга, Иккинчидан, инсонни нафосатли жиҳатдан камолотга етказиш жараёнига муайян мафкуравий мазмун бакишлаши билан бирга инсон маънавий надриятларини рўёбга чиқаришда яқиндан ёрдам кўрсатади.

Узининг нафосатли бисотини тўлалигича памоси қилиши учун ҳам тарбия жараёни билан ҳамбарчас борланади. 4-чунчи, инсон тафаккурини гўзаллаштириш **нафосатшуносЛИКНИНГ** тадқиқот объекти ҳисобланса, нафосатдор тарбиянинг предмети эса маънавий дупени инсон томонидан нафосатли англаш нафосатли муносабатда қилиш билан белгиланади.

Нафосатли англаш инсоннинг турли хил **фаолиятлари** таъсирида юзага келадиган ҳодиса бўлиб, у инсон нафосатли муносабатларишнинг **субъектив** томони ҳисобланади. Инсон ўз навабатида нафосатли англашнинг субъекти ҳамдир, ипчунуп, **нафосатли** дид нафосатли англашнинг ўзига хос хусусини сифатида майдонга чиқади.

Инсон нафосатли диди униг гузалликдан хушқиклини, улугворликдан тубанликини, жожеавийликдан қулгуллилиши ажрата олиш қобилиятларига **қараб** белгиланади. Дид инсонда юксак ёки паст даражада мавжуд бўладиган ҳодиса бўлиб, униг ёрдамида одамлар ҳаётини фаолиятларини шакллантиришга ҳаракат қиладилар. Шунга кўра, инсоннинг дидсизлигани жожеа деб билини рамайдди: дидсизлик бу тарика жожеага ийланмайдди. Дидсизлик жожеага айланиши мумкин қачопки, бирор-бир шахснинг паст даражадаги диди бошқа бир кжсак дидли шахснинг дидига ҳукмронлик қилса ва уни ўз измига **бўйсундирилган** ҳаракат қилсагина дид жожеа тусини олади. Бундай ҳолат ўа навабатида ҳаёт гузалликларидан **баҳраманд бўлишга** монелик кўрсатади. Санъат ана шундай **жожевларнинг** олдини олишда инсонга кўмак беради.

Таъкидлаб ўтилганидек, шахснинг нафосатли ҳамда бадиий жиҳатдан тарбиялаш навақулда **мураккаб** ва серқирра жараёндир. Пўтунги кунда жамилтимизда амалга оширилаётган ижобий ишларнинг **барчаси** апа гау мақсадни тутти йўлтиришга қаратилган. «Таълим тўғрисидаги қонун» ва «Қадрлар тайорлаш Миллий Дастурини» қабул қилишдан мақсад ҳам инсоншарвар жамият қуришда улугвор ва илқорни амалга оширишга қаратилган, **Чунончи**, «Қадрлар тайорлаш Миллий Дастури»да таълимнинг ижтимоийлашуви, таълим олувчиларда нафосатли бой дуиёқарашни ҳосил қилиш, уларда юксак маънавият, маданият ва ижодий **фикрлашни** шакллантириш» алоҳида таъкидлаб ўтилганлиги **фокрВМШВВ исботлайди**.

Шуни айтиш лозимки, сўнгги йилларга келиб санъат ва маданиятга жамият ҳаётини **ўзгартирувчи**, унга хизмат қилувчи, фикрлар алмашишувини таъминловчи ҳамда **нафосатдор** аҳамият **касб** этивчи мурлаккаб ижтимоий жараёни шундан муносабат билдириладики диди дидқатга сазовор. Негаки, турли тумани маданият, маърифий тадбирлар, рапп-баранг кўрик-танлоқлар, санъат **байрамлари** ва фестивалларини ўтказиш ўз навабатида кишиларни тайёр маънавий «маҳсулотнинг истеъмолчиси»га айланиб қолишдан сақлайди. Шунингдек, инсоннинг **нафосатли** тафаккурини юксалтиришда аҳамилти яна гау билан изоҳланадики, аввало; воқеликни бадиий киёфалар ёрдамида акс эттиради, ўзида моддийли; ва **маънавий** нафосатли мазмуннинг намоён қилади, ижтимоий ҳаётга янгича кўрк бағишлайди, уларни қайтадан ташкил этади ва ўзгартиради. Ана шунга кўра, инсоннинг билимлилик томони **сифатнинг кўршишлари** намоён этириш ҳолатларини амалга оширади. Мазкур ҳолатлар натижасида **нафосатли** тарбиявийлик хусусияти ўз ифодасини тоидаи.

Демак, **кўршиб** турибдики, санъат воқеликка **нафосатли** муносабатнинг кеиғ қамровли **жабҳаси** бўлиб, у инсонни нафосатдор ҳамда бадиий дидини шакллантиришда муҳим восита вазифасини бажаради. Санъатнинг **тарбиявий-РОЯВИЙ** функцияси ҳаёт ҳақиқатларини қайтадан тиклаш орқали намоён бўлади. **Нафосатли** ҳақиқатнинг ўзи эса ҳаётни бадиий ижод қоиунлари билан акс этириши натижасида вужудга келади.

Санъатнинг инсонга кўрсатажак яна бир муҳим аҳамияти яна шу билан белгилаш мумкинки, бадиий ижод навақат ҳаёт ҳақиқатларини очиб беришга кўмаклашади, балки миллионлаб одамларни мазкур ҳақиқатдан ҳабардор қилади. Бу билан гапъат инсонлар тафаккурини ҳар қандай бўшлиқнинг пайдо бўлишига йўл қўймайди.

«Бугунги **ҳаётнинг** кечаги кунимиздан асосан фарқини топмоқчи бўлсак, — дея таъкидлаган эдилар юртбошимиз. — бу аввало одамлар таълимига ўзгартириш, аниқроғи

юксалиб бораётгани билан белгилаиади.* Дарҳақиқат, замоннинг ўзгариши билан инсоннинг жамиятга, табиатга бўлган **муяосабати** ҳам ўзгариб боради. Бу эса шубҳасиз, инсоннинг тафаккури билан боғлиқ жараёндир. Зотан, инсоний муяосабатларга дахлдор бўлган бирор-бир жараён йўқки, у ерда тафаккур штирок этмаса. Шундай экан, одамларнинг **Тафаккури ва яунёқараПШННГ** воқеликка кўрсатадиган таъсири бугунги кушнинг энг долзарб масаласи бўлиб турган миллий ғоя ва миллий мафкурани шакллантиришнинг шарти сифатида алоҳида эътироф этилиши бежиз эмас.

Мазкур жараёнларда нафосатшунослик амалий жиҳатдан ўзини нафосатли тарбия орқали намоён қилади. Зеро, аввал бошда уцтириб ўтпшимиздек, нафосатли тарбия шкюида ҳаёт ва санъатдаги гўзалликлардан баҳраманд бўлиш. уларни баҳрлай билиш ҳамда ўзи ҳам гўзалликлар мратиш туйруларини шакллантиришга кўмак беради. Аммо, бу жараён ўз-ўзича эмас. балки бир қатор омиллар ва воқитлар иштирокида амалга олгарилади. Жумладан, онла. маҳалла, мактабдан ташқари муассасалар (боғча, боғча-гимназиялар), мактаб (академик лисей, касб-хунар коллежлари) бадий-ҳаваскорлив тўғараклари, олий ўқув даргоҳлари, ҳамда жамоалари нафосатли тарбияни шакллантирувчи асосий омиллар бўлиб саналади.

Жумладан, маҳалланинг муҳим омил сифатида шахс нафосатли тарбиясига таъсири ниҳоятда катта. Модомки, маҳалла жамият ичидаги кичкина жамият бўлиб, у бугун шахсининг ижтимоий-еийсий фаоллигини оширишга, унинг ижтимоий-хушукий маданиятини шакллантиришга кўмак берувчи макон сифатида ҳам юксак аҳамиятга моликдир. Шунингдек, маҳалла шахс нафосатли тарбиясиге яқиндан таъсир кўрсата олиши билан бошқа омиллардан ажралиб туради. Шу жиҳатдан маҳалла-куйдаш мақсадларни бажариши билан замонавий инсонни нафосатли жиҳатдан тарбиялайди;

1. маҳалла ўзига карашли худуднинг тозалиги, ободлиги, кўркемлиги ҳамда фуқароларнинг ҳамжиҳатлигини таъминлаш билан;
2. турмуш нафосат ва муомала нафосатли шайларни, инсонлар қалбида ижобий туйғулар, яхши орзуларни намоён этиш билан;
3. маҳаллийчилик ва миллатчилик сингари салбий ҳолатларга йўл қтамаслиги ҳамда қўшничилик маданиятини камол топтириш билан;
4. сафат, маданият. маънавият арбоблари, илм ахллари иштирокда бўладиган ранг-баранг маъзулардаги маърузаларни, суҳбатларни уюштири олиши билан;
5. исрофгарчиликка, дабдабозликка йўл қуймаган ҳолда урф-одатлар, аъёналар, маъносимлар. танталали шодиёнларни тартибли, чиройли ўтишини таъминлаш па ҳоказо шу қабилар билан инсоннинг нафосатли тафаккурини шакллантиришда бирламча маскан бўлиб ҳисобланади.

Шуни маҳсус таъкидлаш керакки, замонавий инсон тарбиясини нафосатли жиҳатдан камол топтиришда оила қанчалик устивор омил бўлиб ҳисобланса, бу жараёнда табиат ҳам ундан кам аҳамият касб этмайдн. Чупки табиат билан онгли тарзда муроса қилмаслик шахсни нафосатли жиҳатдан мукамал бўлиб этишишига монелик кўрсатади. Шунинг учун ИСОИ ва табиат ўртасидаги муяосабат инкироз ва ҳалокат ҳолатига келиб қолган бир вақтда бу муаммони четлаб ўтиш мақсадга мувофиқ бўлмайди.

Малумки, инсоннинг маънавий ва моддий эҳтиёжларини қондириш мақсадида азалдан табиат билан ҳамкорлик қилиб келган. Табиатдаги гўзалликлардан баҳраманд бўлишлари баробарида уни нафосатли тарзда ўзлаштиришга. инчунун, мавжуд хушқабатларни бартараф қилишга ҳаракат қилади. Бироқ, афсетски. аксарият ҳолларда шахснинг табиат билан бўладиган нафосатли тафаккури тўғрисида тарбияланмаганлиги ҳамда унинг нафосатли «ийноқдлвга» боис улар ўртасида катта бўшлиқ юзага келди; бу бўшлиқ инсоният бошига мисли кўрилмаган тадофотярки сол.чн. Бтага маълумки маънода «Биз табиатдан инъом-эхсон кутиб ўтирмаймиз. балки ундаи ўзлаштириш бианинг бурчимиздир» шiori огтида олиб борилган нотўғри ишларга ҳам боелик.

Шунинг натижаси ўлароқ, айтшп жоиз бўлса. ҳавфли вазиятлар юзага келди. Жумаявда, ер сисрат тарқалганининг тўғривсиз равишда пасайиб бораётганлиги, сув захираларининг (ер оети ва ер усти) кескин тақчинлиги, ҳаво бўлганининг ифлосланиши ва албатта, орол депгизининг қуриб бориши ва ҳоказо шу сингари ҳавфли ҳолатлар билан изоҳлаш мумкин. Мазкур вазиятларни эътиборга олган ҳолда табиат моддий бойликлардан оқилона фойдаланиш ва унга

онгли, нафосатли тарзда муносабатда бўлиш бугунги куннинг энг долзарб вазифалардан бири бўлиб қолмоқда. Ушбу муаммони зудлик билан ияшбий ҳал қилиш пировардида инсон эҳтиожи учун зарур бўлган кўплаб табиий-моддий бойликларни тежаб қолишга, атроқ-муҳит мусофиролигини таъминлашга, ўсимлик ва ҳайвонот оламини асраб қолишга ва энг асосийси инсон генофондида йўқ бўлиб кетиш ҳавфнинг олдини олади.

Нафосатли тарбиянинг барча воситалари шахснинг воқеликка **нафосатдор муносабатни** рағбат топтиришга хизмат қиладиган **тарбиявий** фаоллик бўлиб, у ўзига ҳос таъсирчанлик, тўғрилик кучига эга. Бусиз ишон **билан** кўламининг вужудга келтириши мумкин эмас. Шунингдек, инсон бадий тафаккур **қобилиятини** ўстириш айни пайтда нафосатли тарбия воситаларининг муҳим вазифаси саналади. Шунга кўра, нафосатли тарбия воситалари икки хил хусусияти билан ажралиб туради. Биринчидан, у воқеликда содир бўлаётган ҳодисалар **тўғрисида** маълумотларни инсонга тушунарли тарзда етказиши билан. Иккинчидан, замонавий фанларнинг нафосатли хусусиятларни ҳиссий идрок қилишнинг фаол, тажрибалар асосида етказиб бериши билан диққатга сазовордир. Шунга кўра, санъат, табиат, **урф-одатлар**, меҳнат, оммавий ахборот воситалари, спорт нафосатли тарбияни шакллантирувчи ҳамда унинг ривожланишига кўмак **берувчи** асосий воситалар сифатида эҳтироф этилади.

Жумладан, меҳнат ҳам моддий, ҳамда маънавий гузалликлар яратиш билан нафосатли **тарбиянинг** муҳим воситасига айланади. Бу жарағи ижтимоий-фойдали меҳнатнинг бадийлик билан алоқаси таъсирда вужудга келади. Мазкур муносабат иировардида меҳнат воситаларининг инсонга келтирадиган зарарини камайтиради. Қолавиچа, меҳнатга ижодий ёндашув жамият маънавий қиёфасини **беяғиллаш** омили ҳамдир.

Ўзбекистонда барпо этилаётган жамиятнинг иқтисодий асоси-ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётдир. Ушбу жараёнда энг муҳим ва долзарб вазифа ишларда меҳнатга бўлган янги таъсир шакллантиришда иборат. Таъсиркорлик ва тадбиркорликни рағбатлантириш, одамларда мулкка эгаллик ҳиссийи тарбиялаш ўз навбатида меҳнатга бўлган муносабат орқали ривожланиб боради. Негаки, одамларда кўп укладли, турли маълумат тизимларини барпо этишга бўлган рағбат **тарбияси** иқтисодиётнинг бир томонлама фикрлардан, боқимандачилик кайфиятларидан ҳалос қилиб, **таъсиркорлик ва тадбиркорликни**, одамнинг ўз кучи ва қўлига суянишини кўпайтиради. Меҳнатга ҳурмат, садоқат ва фидойилик **туғиларини** шакллантиради. Бу иировардида ҳалқ таълим даражасининг ўсишига олиб келади. Меҳнатга бўлган янги таъсир **муносабат** ўзининг ана шундай хусусиятларига эга эканлиги билан нафосатли тарбиянинг муҳим воситаси бўлиб саналади.

Шунингдек, оммавий ахборот воситалари инсон нафосатли тарбиясига яқиндан таъсир қилувчи (қўлдан ва фаол кучи). Ашқиса, телесвидение шахс ҳамда оммани маърифат дунёқарашини шакллантиришда, уларни нафосатли жихатдан тарбиялашда қўшма аҳамият касб этади. Ранг-баранг мавзулардаги кўрсатувлар бадий қўшма филмлар, ижтимоий-маънавий мазмундаги рекламалар, **телемарафонлар** нафосатли тарбияни мақсадли йўналтиришда, инсонлар **тафаккурда** гузалликка бўлган янги таъсир мутуабатни шакллантиришда салмоқли аҳамият касб этади.

Спорт нафосатли тарбия воситаси сифатида замонавий инсонни камол топтиришда алоҳида эътиборга эга. Ҳозирда спортни ривожлантириш мамлакатимизда давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Бундан кўлланган асосий мақсад авлодни жисмонан бақувват, соғлом, ватаннинг ҳасур ҳимоячиси қилиб тарбиялашдир. Бугунда юртимизда спортни ривожлантиришга доир кўплаб дастурлар ишлаб чиқилган ва улар жамият **муносабатларидан** амалда иштирок қилмоқдалар. Кейинги кунларда **Ўзбекистон** кўплаб спорт турлари **бўйича** жаҳон мусобақаларни уюштирувчи ва ўтказувчи мамлакат сифатида жаҳон ҳамжамятида кўзга кўриқиб бормоқда. Ана шуларнинг барчаси муайян маънода инсон **вафосатли дунёқарашини, тафаккурини** соғломлаштиришига қаратилган. Бир сўз билан айтганда, спорт нафосатли тарбиянинг муҳим воситаси сифатида «Фарзандлари соғлом Юлдининг келажаги қўлдан бўлади» деган мақсадни амалга оширишга муҳим ҳисса қўшади.

Бугунги кўнда миллий ёоя ва миллий маскурра хастий ихтиёж даражасига кўтарилди. Шундай экан, ҳар бир инсон жамиятда ўз ўрнини билиши, узинн жамиятнинг ажралмас қисми деб ҳис қилишл лозим. Эндиликда мафкура дунёснда пайдо бўладиган бўшлик пировардида жамият, инсон ва мамлакат учуи нақадар кагга хавф солишшш англамоқдамиз. Тлрбиянинг нафосатли шакли эса мазкур жараёнларда ёш авлодни гўзаллик ҳақидаги туйқуларини, табиатга бўлган **муносабатини**, бадий адабиётга қизиқишини, жамият маънавий ривожига янгича қарагаларни гўзаллик ва улуғворлик асосида **тарбиялашдек** долзарб вазифани амалга ошириши билан муҳим аҳамият касб этадн. Зотан юртбоғамиз таъкидлагапларидск. «Жамиятни маънавий янтлашдан кўзлаиган бош мақсад, юрт тинчлиги. Ватан равнақи, халқ эркиплиги ва фаровонлигига эришиш, комил инсонни тарбиялаш. ижтимоий ҳамкорлик ва миллатлараро тотувлик, дий **баррикенгянк** каби кўп-кўп масалалардан иборат»

Ҳулоса қилиб шуни таъкидлаш керакн, ҳар бир инсон жамиятда ўз чрнпий билиши, ўзини жамиятнинг ажралмас қисми деб ҳиг қилиши лозим. Зеро, бугунги куннинг талаби ана пт511дан иборат. Мазкур талабга жавоб **бернш** эса инсондап ҳар томонлама тарбияланганликни талаб дилади. **Тарбиянинг наабсатли** шакли ;*:а мазкур жараснларда инсонни гўзаллик ҳақидат **туйруларини, табнатга** бўлган **муносабативя**, бадий адабистга қизиқишини, жамиятга булган қарашларини гузаллик ва улуғворлик ас-осида тарбия қилиши билан дицкатга сазовордир.

Таянч тутунчалар

Бадий идрок, **вафосатлл** идрок, ҳиссий идрок, аклий идрок. нафосатлн тарбия. санъат. замонавий комил инсон, омиллар. воснталар.

Такрорлаш уч^т! саволлар

1. Бадий идрок нлма?
2. **Нафосатли** идрок деганда нималарни тушунаси?
3. Нас|юсатли ва бадий тарбия ўртасидаги (рарқ ва бирлик ннмаларда ифодаланади?
4. Нима учун сарфатни нафосатли тарбиянинг энг муҳим воситаси дейиш мумкин?
5. Нафосатли тарбиянинг воситалари ва омиллари нима?

Адабиётлар

1. Каримов Ислон. «**Ўзбекистон** ХХІ аср **бўсағасида**; ҳавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараккист кафолотлари*. Тошкент. «ЎзбекИСТОИ» нашриёти. 1997.
2. Каримов Ислон. «**Жамиятимиз** мафкураси халқни халқ, миллатни миллат қнлишга ҳизмат этсин». Тошкент. «Ўзбекистон». 1998.
3. **Каримов** Нслон. «**Доинишмвнд** халқпмизпинг мустаҳкам иродагига ииюоаман». «Фидокор» газетаси. 2000 йил. 8-июн.
4. Природа искусства и теория эстетического воспитания. Москва. 1980.
5. **Органова** О.Н. Специфика эстетического воспитания. Москва. 1986.
6. **Лавовенко** О.П. Художественное воспитание. Киев. «Паукано думка». 1987.
7. Пути и средство эстетического воспитания. М<н-кпа. «Наука». 1989.
8. Махмудов Тилаб. Эстетмка и духовное цонногти. Тапткент. «Шарк». 1993.
9. Фитрат А, **Адабиёт қоадалари**. Тошкент. ^'китльчи. 1995.
10. **Авлоний** А. Танлаяган аоарлар. 2-китоб. Тошкент. «**Маънавият**». 1998.